Тувинская
республиканская
БИБЛИОТЕКА
им. А. С. Пушкина

Республиканың ниитилел-политиктиг солуну

ШЫН

Солун 1925 чылдың август 31-де үнүп эгелээн

№ 216 (15436) ◆ 1994 чылдың декабрь 28, среда ◆ Ат салган шагы 20.30. Садар өртээ 200 рубль.

БИЧЕ БОЛГАШ ОРТУМАК БҮДҮРҮЛГЕЛЕРНИҢ ХӨГЖҮЛДЕЗИ

Эрткен пятницада Кызылга «Тыва Республикага биче болгаш ортумак сайгарлыкчы ажыл-чорудулганы хөгжүдери» деп айтырыглыг улуг хурал болганын мооң мурнунда номерлерге чырыдып бижээн болгай бис. Ол чөвүлел хуралга ТР-ниң Экономика яамызының сайыдының оралакчызы С. Н. Сапованың илеткелин мооң адаанда дончулап бердивис.

Амгы үениң сайзыраңгай экономиказының бир көскү илерели болза ооң холушкак, хөй хевирлиг боор турары болур. Рыноктуг экономика үш аңгы чергелешкек хевирлер-биле хөгжүп орар. Бирээде, ындыг бүдүрүлгелерниң турарын ажык болдурган хоойлуларны хүлээп алганының соонда биче сайгарлыкчы ажыл-чорудулга (биче бизнес) бодунуң оруун тып, хөгжүп турар. Ийиде, хуужудулга чорудуу уламчылап, күрүне өнчүзүн хуу кижилерге дамчыдары хуу бүдүрүлгелерниң рынок ажыл-чорудулгазының кезээ апар чыдарының чорудуу болуп турар. Үште, даштыкы капиталды кииридирип кады ажылдаар бүдүрүлгелерниң тургустунуушкуну боттанып турар.

Сайгарлыкчы ажыл-чорудулганы хөгжүдеринге ооң нормативтиг болгаш хоойлу-жудулга баазазы республикада тургустунган. «Тыва Республикада өнчү дугайында», «Хуужудулга дугайында», «ТР-ге даштыкы экономиктиг ажыл-чорудулга дугайында», «Тыва Республикага даштыкы инвестициялар дугайында», «Хереглекчилерниң эргелерин камгалаар дугайында», «Долаа дугайында», «Чер иштиниң дугайында», «Тыва Республикада банкылар болгаш банк ажыл-чорудулгазының дугайында» болгаш өске-даа хоойлулар хүлээп алдынган.

1993-1994 чылдарда хуужудулганың республика программазын ёзугаар күрүне өнчүзүн хуужударының чорудуу уламчылап турар. 1994 чылдың декабрь 1-де байдал-биле алырга, 188 бүдүрүлгени хуужуткан, ооң иштинде 128 бүдүрүлгени конкурстарга саткан, 60 бүдүрүлгени акционержиткен. Хуужудар ужурлуг бүдүрүлгелерниң барык 50 хуузун хуужуткан. Бо чылда хуужуткан бүдүрүлгелерден 1,4 млн. рубль акша кирдинген.

Үнелиг саазыннарның рыногу тургустунган. 1994 чылда 929 млн. рубль үнелиг 929000 акцияларны үндүрген. Республиканың күрүне өнчүзү кылдыр 101 млн. рубль акциялар чыгдынган. Үнелиг саазыннар рыногун хөгжүдер талазы-биле хемчеглер алдынып турар. 50 млрд. рубль түңге республиканың облигация чээлизин белеткеп турар.

Күрүнениң эвес секторда бүгү ажылдап турар кижилерниң барык үштүң бир кезин хаара туттунган, үлетпүр продукциязының барык чартык кезиин, мал продукциязының 70 ажыг хуузун ында бүдүрүп турар. Шимчевес хөреңгиниң рыногу тургустунган.

Республиканың Чазаа, яамылар болгаш ведомстволар экономиктиг реформаларны уламчылаарынче, ону ханыладырынче онзагай кичээнгейни салып келген. Чазактың тускай калбак хуралынга экономиканың байдалының, 1994 чылда экономиктиг реформаларның кол угланыышкыннарының дугайында айтырыгны чугаалажып көрген болгаш хемчеглерниң тодаргай планын Чазак доктаалы-биле хүлээп алган. Доктаалдың күүселдезинге хамаарыштыр ТР-ниң экономиказының структурлуг эде тургузулгазының программазын, 1994 чылдың июль 1-ден соңгаар күрүне болгаш муниципалитет бүдүрүлгелерин хуужударының республика программазының кол-кол чүүлдерин, экономиканы демонополизастаарының болгаш адааннажылганы хөгжүдериниң күрүне программазын хүлээп алган. Сайгарлыкчы ажыл-чорудулганы деткииириниң, арат болгаш тараачын ажыл-агыйларны деткииириниң программалары белеткеттинген.

Республиканың хөй хевирлиг экономиказында биче сайгарлыкчы ажыл-чорудулганы хөгжүдери чугула черни ээлеп турар. Ону хөгжүдеринге төөгүден тургустунуп келген чижектер, дуржулга база бар. ТАР-ның Чазаанның дилээн ёзугаар 20 чылдарның төнчүзүнде ынчаардагы ССРЭ-ниң эртем албан черлери республикага шинчилел ажылдарын кылып, экспедицияларны чоруткан. Эртемденнер Н. И. Леонов, С. А. Шойжелов, Р. М. Кабо, В. И. Дулов оларның ажылдары бар. Оларның демдеглеп турары-биле, тывалар көшкүн мал ажылдыг, эвээш шөлдерде суггаттыг чер ажылдыг, аңныыр база балык ажылдыг чурттап чораан. Шой-демир кудары, даргаанаары, чазаныры, баг-аргамчы кылыры, кидис өери, даараныры, идик-хеп кылыры болгаш өске-даа ажылдар, ус-тывыш хөгжээн турган. Ажыл-агыйны аалдар (10-12 өг) аайы-биле чорудуп турган. Республикага албан ёзунуң статистиктиг медээлерни чыгбайн турган, ынчалзажок 20 чүс чылдың эгезинде республикага мал бажы 800 муңдан 1 млн. 100 баш чедип турганының медээлери бар. 60-80 муң хире чылгы мал, 100-160 муң баш мыйыстыг бода мал, 600-800 муң хой-өшкү, 10 муң ажыг иви, 1-1 муң баш теве, сарлык турганын айтып болур. Тывалар чер ажылын бедик деңнелге чорудуп, тус черниң байдалынга таарышкан бедик дүжүттүг чинге-тараа болгаш өске-даа тараа аймаан өстүрүп турган. Тараа шөлүнүң нийти хемчээли 20 муң гектар чедип турган.

Орус садыгжылар болгаш тыва байлар орулгалыг ажыл-агыйларлыг турган, бүдүрүлгени хөгжүдүп, даштыкы харылзааны тудуп турган. Сватиков деп садыгжы Дус-Хөлге дусту тып турган. Тыва бай Агбаан Шуурмак чоогунга Шокар-Оймак деп черге баштайгы сууржуң байдалга чурттаан. Хемчиктиң байлары орус алдын тывыкчылары-биле харылзажып, Минусинскиниң болгаш Енисей тайгазының соңгу кезээнге тывыш черлеринге мал-маганны барып садыглап турган. Кара-Сугнуң байлары малды Бийскиге чедирип садып турган. Ажыкай бай орус болгаш кыдат садыгжылар-биле мал-маган садыглажып, бараанларны алгаш, чонга садыглап турган. 20 чүс чылдың эгезинде Тывага акша-биле садыглаашкынче шилчилге болган. Орус алдын база мөңгүн рубль, кыдат лан, гамбург мөңгүнү орнажылгага чоруп турган. 1901 чылда кыдат садыгжылар Тываның рыногунга хостуг эргени алган болгаш чиник өртектиг далымбаны, америк, англи пөс-таавыны, шай, таакпыны киир сөөртүп турган. Тываларның амыдыралынга социал-экономиктиг чаа факторлар көстүп келген: садыг капиталы, орус алдын тывыжы хөгжээн, ол чорук сайгарлыкчы ажыл-чорудулгага салдар чедирип, хөлезилиг күш-ажылды тывылдырган.

Бистиң республикавыс рынок харылзааларынче амгы бо үеде шилчип кирерде база таарымчалыг байдалдарлыг, биче бүдүрүлгелер хөй, ында ажылдап турар кижилерниң саны база улуг. Биче бүдүрүлгелер нийти бүдүрүлгелер санының 57,6 хуузу боор турар, ында ажылдап турарлар үлетпүрде ажылдап турарларның 15 хуузу. Ооң-биле чергелештир бистиң биче бүдүрүлгеливис монополист бүдүрүлгелер боор турар. Оларга алгы заводу, даараныгла фабриказы, сүт комбинады, Кызылдың эът комбинады, пиво заводу хамааржыр. Монополист бүдүрүлгелер кылдыр чарлаттынган болгаш оларның орулгалыг чорууnга кызыгаарлаашкын кирген, ол чорук оларның продукциязынга хереглелди тодарадырынга шаптыктыг, бүдүрүлгени хөгжүдеринге идиг бербейн турар. Ынчангаш чамдык бүдүрүлгелерге кызыгаарлаашкынны соксадыры, адааннажылганы хөгжүдериниң күсели-биле рынок шугуму-биле таарыштырылганы боттандырары чугула хире.

Республикада биче бизнестиң хөгжүлдези Чазактың кичээнгейиниң төвүнде турар. 1993 чылдың октябрь 6-да Чазактың «Биче бизнеске күрүне деткимчезин хөгжүдер дугайында» № 365 доктаалын хүлээп алган. 1993 чылдың май 5-те Чазактың № 80 доктаалын ёзугаар биче болгаш ортумак бүдүрүлгелерге саң-хөө дузазын көргүзери-биле үр хуусаалыг салыышкыннар фондузун тургускан. Фондунуң акша-хөреңгилериниң үнер дөзү болза төпчүткен капитал салыышкыннарының шугуму-биле бюджет акша-

(Төнчүзү 2-ги арында).

ДЕКАБРЬНЫҢ ЧЕЧЕКТЕРИ

«Тыва Республиканың алдарлыг ажылдакчызы» хүндүлүг атты тывысканы-биле чогаалчы Өлчей-оол Кунгааевич Монгушка байыр чедирип, Чазак баштыңының оралакчызы Б. С. Шырап, Чогаалчылар эвилелиниң даргазының оралакчызы Э. Л. Донгак чогаалчының чурту Ак-Туруг суурга барып, чон-биле ужурашкан.

Байырлыг ужуражылганы суурнуң чагырга даргазы Кара-оол Даспак ажыткаш, чаңгыс чер-чурттуунуң дугайында чылыг сөстерни чугаалааш, Биче-оол Сундуевичиге сөс берген. Дарга Чазактың Президент Ш. Д. Ооржактың мурнундан чогаалчыга байыр чедиргеш, Өлчей-оол Кунгаевич көдээде чурттап чоруур болгаш тыва чонунуң ажыл-амыдыралын ыяк билир, ынчангаш ооң чогаалдарының маадырлары чон, ооң хүн бүрүде амыдыралы, сагыш човаашкыннары дээрзин онзалап айыткан.

Тываның бүгү чогаалчыларының мурнундан Эдуард Люндупович Донгак байыр чедиргеш, чогаалчыга курлак чедир мөгейип, дириг чечектерни тудускан.

Ак-Туруг суур Улуг-Хем кожуундан каш чыл бурунгаар аңгыланы берген-даа болза, Өлчей-оол Кунгаевич Монгуш улуг-хемчилер биле чаа-хөлчүлерни чогаал талазы-биле харылзаштырып турар «удазыны» дээрзин айтыр апаар. Ооң бир херечизи — «Улуг-Хем» солуннуң редактору А. С. Бегзин-оол ынак чогаалчызынга суй-белектиг, чылыг сөстер сөңнеп келгени ол.

Бистиң корр.

РЕСПУБЛИКА СОЛУННАРЫНЫҢ 1995 ЧЫЛДА ЧАГЫДЫЛГАЗЫ

Федералдыг почта харылзаазының эргелелиниң парлалга тарадыр килдизиниң сөөлгү медээзин ёзугаар алырга, 1995 чылдың баштайгы чартыынга уткуштур республика солуннарын чагытканы:

1. «Шын» солун — 14.728
2. «Эне сөзү» — 11.564
3. «Эфир» — 9913
4. «Тувинская правда» — 9574
5. «Тываның аныяктары» — 4413
6. «Молодежь Тувы» — 3362
7. «Сылдысчыгаш» — 3338
8. «Тыва Республика» — 2134
9. «Центр Азии» — 1815
10. «Хем-Белдири» — 1612
11. «Улуг-Хем» журнал — 1310
12. «Деткимче» — 355
13. «Содействие» — 326.

«Шын» солунну чагыдып четтикпээн номчукчулар ону 1995 чылдың февраль 1-ден эгелеп алыр кылдыр чагыдып алырын солуннуң редакциязы сүмелеп турар. 5 ай хуусаада «Шынны» чагыдып алырының өртээ **14 муң рубль,** 2 ай хуусаада — **5600 рубль.**

Бистиң корр.

ТАЙЫЛБЫР

Тыва Республиканың Дээди Хуралынга чондан кээп турар хөй санныг айтырыгларга холбаштыр тайылбырлаарывыс болза, Россия Федерациязының Күш-ажыл дугайында хоойлу кодекизиниң (КЗОТ) 65 чүүлүнге дүүштүр 1994 чылдың декабрь 31-ни база 1995 чылдың январь 1, 2, 3 болгаш январь 7, 8, 9 хүннерин дыштаныр болгаш байырлал хүннери кылдыр санаар.

Тыва Республиканың Дээди Хуралы.

Тиилелгениң 50 чылын байырлаар дугайында Чарлыкка Президент Борис Ельцин ат салган

МОСКВА. Россия Федерациязының Президентизи Борис Ельцин «Ада-чурттуң Улуг дайынынга Тиилелгениң 50 чыл оюн демдеглээри-биле холбашкан хемчеглер дугайында» Чарлыкты үндүрген. РФ-тиң Президентизиниң парлалга албанының тараткан медээзинде айытканы болза:

Ада-чурттуң Улуг дайынынга Тиилелгениң 50 чылының чоокшулап орары-биле **доктаадырым болза:**

1. Эргежок чугула деп санаар чүүлдер:

Назылап кырааны (ачы-хавыязы) дээш пенсиязынга немештир инвалид болганы дээш пенсияны, немелде өске-даа төлевирлерни албайн турар Ада-чурттуң Улуг дайынының киржикчилеринге дараазында немелде төлевирлерни доктаадыр:

80 хар четкеннерге азы I, II бөлүктүң инвалидтери боор турар кижилерге — назылап кырааны дээш пенсияларның адаккы ийи хемчээлин;

Ада-чурттуң Улуг дайынының арткан киржикчилеринге — назылап кырааны дээш пенсияларның адаккы бир хемчээлин немей төлээр.

«РСФСР-ниң күрүне пенсияларының дугайында» РСФСР-ниң хоойлузун езугаар күрүне пенсиязын алыр эргелиг болгаш база катап өг-бүле тутпаан, Ада-чурттуң Улуг дайынынга өлген шериг албанныгларның кадайларынга ийи пенсияны алыр эргени бээр, ол пенсияларның бирээзи — азырадыкчызын чидирген таварылгада аңаа дайынга өлүрткен дээш пенсия болур.

2. Россия Федерациязының Чазаа бо Чарлыкка дүүштүр «РСФСР-ге күрүне пенсияларының дугайында» РСФСР-ниң хоойлузунга өскерилгелер киирер дугайында федералдыг хоойлу төлевилелин Федералдыг Хуралдың Күрүне Думазынга киирери-биле белеткээр.

3. Россия Федерациязының субъектилериниң күүсекчи чагырга органнары, Россия Федерациязының Кадык камгалал болгаш медицина үлетпүрүнүң министерствозу, Россия Федерациязының Камгалал министерствозу, Россия Федерациязының Иштики херектер министерствозу, Россия Федерациязының Контрразведканың федералдыг албаны, өске-даа министерстволар болгаш ведомстволар 1995 чылда эмнелге албан черлеринге дайын киржикчилерин шинчиирин, ол кижилерге медицина, ооң иштинде чыттырып эмнээрин эм-таң-биле дузалаарын организастаар.

4. Ада-чурттуң Улуг дайынының киржикчилерин халас эмнээринге ажыглаар медицина кылыгларын болгаш эм-таң аймаан төлээринге чарыгдаар хөреңгини 1995 чылда акшаландырарынга киржирип медицинаның ыяап-ла кылыр страхование фондуларынга саналдаар.

5. Ада-чурттуң Улуг дайынының киржикчилерин санаторий, курорттарга эмнээр путевкаларның долу өртээниң чарыгдалдарын 1995 чылда акшаландырар дугайында Россия Федерациязының социал страхование фондузунуң саналын хүлээп алыр.

6. 1995 чылда чонга социал деткимче көргүзериниң регионалдыг программаларын акшаландырарынга Россия Федерациязының Пенсия фондузунуң бээр акша-хөреңгизин бирги ээлчегде Ада-чурттуң Улуг дайынының киржикчилерин шинчиир, эмнээринге, а ол ышкаш оларның социал хандырылга байдалдарын экижидеринге холбашкан хемчеглерге ажыглаарын Россия Федерациязының субъектилериниң күүсекчи органнарының удуртукчуларынга сүмелээр.

7. Бо Чарлык аңаа ат салган хүнден эгелеп күштүг болур.

ХЛЕБ ЧОКТА ХЫРЫН ТОТПАС

Тээли суурда хлеб быжырар черниң эргелекчизи Белекмаа Хертекти кожуунувус чону шупту таныыр. Ооң холун дамчып эрткен хлебти хүн бүрү чооглап турар болгай бис. Ол ында дыка-ла үр ажылдап келди ийин.

Хлеб быжырар черниң иштиделгем, арыг-силиг. Аныяктар ажылдап турар чер ындыг болбайн канчаар. Коллектив байырлалдар, дыштанар хүннер дивейн, суурнуң чонун хлеб-биле чедиштир хандырып келген. Ындыг кежээнейлер кымнарыл? Мария Хайыыхубаа, Раиса Үңгүл, Чечен Стакан, Раиса Шойгу олар-дыр. Эрестиг-не кыстар. Оларның быжырган амданныг хлеви бай-тайгажыларның столунуң кырындан чылдың кайы-даа үезинде үзүлбес.

От чок болза, октаргай соок дээни ышкаш, хлеб быжырар черге от-көс айтырыы тоң чугула. Одакчылар Борбак-оол Конгар-биле Таан-оол Хертек ажылынга ээ-харыысалгалыглар.

Каш-ла хонгаш уткуп алырывыс чаа, 1995 чылды уткуштур бо коллективтиң ажылчыннарынга чүгле экини күзээлиңер, чонум.

Каң-оол ДЕЛГЕР.
Бай-Тайга кожуун.

ЧЕЧЕН РЕСПУБЛИКАДА БАЙДАЛГА ХАМААРЫШТЫР

МОСКВА. Россия Федерациязының Президентизи Борис Ельцин дүүн, вторникте чурттуң чонунга угуулга кылдыр делгереңгей чүве чугаалаан. Чечен Республикада тургустунган нарын байдалдың политиктиг болгаш шериг талазы-биле айтырыгларын тайылбырлаарынга ол доктааган. Чечен Республикага конституциялыг хоойлу-дүрүмнү, корум-чурумну катап тургузар сорулганың бирги чадазы күүсеттинген, ам ук сорулганың ийиги чадазын, тодаргайлаарга, Чечняга күрүне эрге-чагыргазының органнарын тургузарының айтырыы тургустунуп келген деп, РФ-тиң Президентизи медеглээн.

* * *

КАЗАНЬ. Татарстанның президентизи Шаймиев Чечняда байдалга хамаарыштыр медеглел кылган. Чечен Республикага тайбыңны катап тургузар талазы-биле чугаалажыышкыннарга Татарстан болгаш өске-даа чамдык республикалар харылзаштырыкчылар, холбаштырыкчылар болуп шыдаар деп, ол чугаалаан. Шаймиевтиң бодалын езугаар алырга, чугаалажыышкыннарны чүгле Дудаев-биле кылып болур. Чүге дизе, Чечен Республикада кол күштер Дудаевти долгандыр каттышкан болуп турар.

ГРОЗНЫЙ. Чечен Республиканың президентизи Дудаевтиң чепсектиг отрядтарының болгаш Россияның 40 ажыг муң шериглериниң аразынга тулчуушкуннар сөөлгү хүннерде үргүлчүлээн. РФ-тиң Чазааның түр парлалга төвүнүң дыңнатказын езугаар алырга, Дудаевтиң отрядтарының 5 танкыларын, муң ажыг кижизин узуткаан.

Чечен Республикадан дескеннерниң саны ам 27 муң кижи четкен. Оларның иштинден 17 муң кижиге чурттаар бажыңнарны, вагончугаштарны Дагестанның болгаш Ингушетияның девискээринде берген. Чечняның найысылалы Грозный хоорайда амгы үеде колдуунда орус дылдыг чурттакчылар арткан. Хоорайдан оларның үнүп чорууру Дудаевтиң шериглери моондактап турар.

КРЫМ. Чечен Республикада болуушкуннарга киржир сорулгалыг хөлезиленикчилерниң ынчаар чоруй баарын болдурбазынче угланган хемчеглерни Крым Чазаа амгы үеде ап турар деп, Крымның радиозу дамчыткан. Ындыг турбуже, татар националдыг 13 кижи составтыг бөлүк Чечен Республиканың девискээринче чажыды-биле чоруй барганын дыңнадыгда айыткан.

(РосИТА-СЧТА).

ЧАА ЧЫЛ УТКУУРДА ОТ-БИЛЕ ОВААРЫМЧАЛЫГ БОЛУҢАР

Чаа чылды уткуурунуң байырлалы чоокшулап келди. Аңаа белеткел ажылдары чер болганда чоруп турар. Чаа чылдың байырлалын эрттиреринге елкага белеткенип тургаш, өрт үне бээриниң айыылын болдурбазының хемчеглерин баш бурунгаар алыр ужурлуг.

Ёлканы ханадан болгаш дээвиирден бир метр ырак кылдыр, улустар үнеринге эптиг өрээлдерге тургускаш, каастаар. Чаа чылдың байырлалының үезинде лааны, от-сыры чаштангылыг ойнаарактарны (хлопушкаларны, бенгал оттарын, фейерверкти) ажыглай бээр таварылгалар турар. Шивиниң бүрүлери отка дүрген кывычал болганындан ол чүүлдерни ажыглаары айыылдыг, өрт үнүп болур. Улуг кижилер-даа, уруглар-даа ооң кичээнир, от-биле оваарымчалыг болур. Ындыг болганы-биле школаларга, уруглар садтарынга, организацияларга байырлалдар эрттирерде залга чырыкты долузу-биле өжүрбес база елка өрттени бээр хире химиктиг болгаш өске-даа чүүлдерни кыпсып болбас. Массалыг хемчеглерни эрттиреринге школаларның, уруглар албан черлериниң удуртукчулары, чагыргаларның төлээлекчилери киржир ужурлуг.

Ёлканы отка дүрген кыва бээр чүүлдер болгаш ойнаарактар-биле каастаары хоруглуг. Бир эвес елка каастаарынга хөвең, марля болгаш өске-даа отка дүрген кыва бээр материалдарны ажыглаар деп шиитпирлеп алганыңарда оларны баштай өрттенмес кылдыр тускай составтыг чүүлдер-биле сиңирип, кылдыртып алыңар. Кызылдың Правобережная кудумчузунуң 7 «А» бажыңында өртке удур камгалал организациязы ону кылып бээр. Ооң телефону **9-01-42.**

Ёлка эрттирер организациялар өрт өжүреринге эргежок чугула херекселдерни баш бурунгаар белеткеп алыр ужурлуг.

Байырлал эрттирериниң хүнүн, шагын тус черниң өрт черинге дыңнаткан турар. Кызылдың чурттакчылары Красноармейская кудумчузунуң 70 дугаар бажыңында Күрүнениң өрт хайгаараар черинге дыңнадыр. Ооң телефоннары **2-16-14; 2-55-42.**

Силерниң амыдыралыңар, дериг-херекселдериңерниң камгалалы силерниң бодуңардан хамааржыр. Чаа чылды омак-хөглүг уткууруңарны күзеп тур бис.

Галина ОНДАР.
ТР-ниң ИХЯ-ның күрүнениң өртке удур албанының эргелелиниң кол специализи, иштики албанның майору.

СТУДЕНТ АМЫДЫРАЛ

— Чаа чыл эрттирип ойнаар дээривиске, улуг залывыстың шалазы ойлуп кире берген, аңаа кылаштаары безин коргунчуг. Ынчангаш хөй кезиивис аалдарывысче чанар ужурга таваржып турар. Ам аңаа артып каар улус өске өөредилге черлери баар хевирлиг бис...

Мындыг хомудалды Кызылда садыг-коммерция училищезиниң студентилеринден дыңнаап мен. Шынап-ла, аныяк, танцы-сам үези оолдар, кыстар эртем чедип алырындан аңгыда, хостуг шагын канчап хөглүг, уттундурбас кылдыр эрттириксевес деп. Студент чылдар удаар эвес, каранайнып эрте бээрле болгай. Кандыг-даа кижиниң эң-не солун, дүвүрелдиң, өөрүшкүнүң кайгамчык чылдары. Ынчангаш студентилерниң хомудалын чөпсүнмес аргам чок болду. А училище республиканың хереглекчилер ниитилелинге хамааржып турар-даа болза, бо айтырыг чыл-чылы-биле шиитпирлеттинмейн турар дээрзин Чазак черинге рейд кежигүннери студентилерниң общежитиелеринге хыналда үезинде база илереткен.

Өртек-үнениң өзүп турары-биле, эң-не берге байдалда студентилер келгенин Чазак баштыңының оралакчызы Б. С. Шырап Кызыл хоорайның өөредилге черлериниң удуртукчулары-биле ужуражылга үезинде демдеглээш, удуртукчу бүрүзүнге сөс берип, нийти байдал-биле таныышкан.

Ужуражылга үезинде рейд кежигүннериниң кылган ажылын Чазакта секретариат ажылдакчызы В. Ш. Күжүгет түңнеп чугаалааш, барган өөредилге черлериниң общежитиелериниң ажыл-амыдыралы-биле таныштырган. Кызылда 9 дээди болгаш ортумак өөредилге черлери, 4 профессионал-техниктиг училищелер бар. Оларның тозу чаагайжыды туттунган нийти чуртталга черлиг. Башкы болгаш эмчи училищелеринде сургуулдар корпустарда өөренмишаан, чурттап турар. Он чыл бурунгаар ажыттынган агроуниверситеттиң студентилери мынчага дээр общежитие чок. 10 дугаар училищениң бирги каъдын арендага ап турар. Общежитиеге улуг септелге кылыр турбуже, акша-төгерик чок болганы-биле, студентилер кандыг-даа эки байдал албайн турар.

Рейд соонда

Агроуниверситеттиң училищеге бүдүн чыл дургузунда общежитие дээш өрези 29 млн. рубль четкен. Өөредилге чери көдээ ажыл-агый черинге хамааржыр болза-даа, ону чүгле 67 хуу акшаландырып турар. Ынчангаш башкылар-даа, студентилер-даа чүгле шалың акшазын, стипендия үзүк чок ап, кандыг-даа септелге чок черлерде чурттап шыдажып турары-даа ол.

Агроуниверситеттиң студентилери стипендиязын өй-шаанда ап турар болза, башкы институдунуң студентилери декабрьның акшазын ам-даа албаан. 28 муң акша дээрге, чүге-даа четпес чүве-дир ийин. Ол хирезинде ону манаап студентилерни көөрге, таан кээргенчиг, миллионнар алыр чүве-биле дөмей-ле, ону-мону садып алыр мен деп пландап-ла турар. Бир килограмм үс өртээ 17 муң турда, 28 муң-биле чүнү садып алырыл ынчаш? Стипендияны улгаттырып көөрүнүң талазы-биле айтырыгны башкы училищезиниң сургуулдары көдүрүп турар дээрзин училищениң директору демдеглээн чүве. Стипендияны улгаттырарының аргазы чок-даа чүве болза, оода өскүс, чартык өскүс студентилерге дузаламчы акшазын үезинде берип турары черле чугула. Чамдык өөредилге черлеринде бо ажылды канчаар чорударын билбес хевирлиг болур чорду. Өскүс уруг бир чылда хоойлу езугаар 1 миллион ажыг акшаны алган турар ужурлуг.

Хоорайның училищелеринде сургуулдарның амыдырап чурттап турары база-ла өскелерден ылгалбайн турар. Акшаландырыышкын чүгле 54 хуу болуп турарындан, бо чылын чаңгыс-даа сургуул тускай кедер хеп албаан. Өскүс уругларга — идиктер, бөрттерни кезик-чамдыызынга берген. А уругларның халас чемнениринге акшаның чүгле 46 хуузун берип турар дээрге-ле, бир эвес бажыңнарындан аъш-чем эккеп, боттары хандыртынмас болза, аштап-даа болур апаргалы ол.

Рейд кежигүннериниң чугаазындан алырга, эң-не арыг-силиг, боттарының чурттап турар оран-савазының езулут ээлери бис деп салап турар улус — училищелер сургуулдары болган. Ылангыя 4 дугаар училищениң, көдээ ажыл-агый, автоорук техникумнарының студентилери чурумну тудуп, ийи-чаңгыс чурум үрекчилери-биле шыңгыы ажылды чорудуп турарын демдеглээр апаар.

Кайда хир-чам, эжик, соңга чылыглаттынмаан болдур, ында янзы-бүрү аарыглар, соок, чут деп чүве билдингир. Башкы институдунуң, уран чүүл училищезиниң общежитиелеринде бузук, чылыглаттынмаан соңга, хаалга бо 40 градус соокта бары кайгамчык.

Ужуражылгага удуртукчулар арга-дуржулга солчуп, боттарының мурнунга тургустунуп кээп турар бергелерни чазак деңнелдиг тургускан. Чижээ, хоорайның автобустар маршруттарын өскертип, башкы училищезинге чедир чоруурун өөренип көөрүн, студентилер автобустарга халас чорууp болза кандыгыл дээн ышкаш айтырыглар көдүрлүп турду.

Ийи шак үргүлчүлээн ужуражылганы Б. С. Шырап түңнеп тура, удуртукчуларны студентилер-биле сырый харылзажып ажылдаарын, ылаңгыя өг-бүлелиг студентилерже улуг кичээнгейни салып, Чаа чылда оларның бажың-балгадынга кирип, эвээш-биче-даа болза материалдыг дузазын көргүзерин күзээн. Ооң аңгыда, өрү көрүп, дээрден быштак манап олурбайн, боттары шимченип, чээлиден ап, студентилерни коммерция ажылынга өөредирин үе негеп келген дээрзин база айыткан.

Чазактың өөредилге черлеринче, студентилерже сагыш салып, деткимчени берип турарынга удуртукчулар база өөрүп, база чаа күш немеп алган ышкаш чорутканнар.

Светлана МОНГУШ.

Көдээде чаартылгаларга хамаарыштыр

КОШКАК УДУРТУКЧУЛАР, ХООЗУРААН АЖЫЛ-АГЫЙЛАР

Чоокта Чаа Таңды кожууң чагыргазынга ажыл-агыйлар удуртукчуларының, тускай эртемниглериниң, көдээ ажыл-агый эргелелиниң, чер комитединиң, республиканың Көдээ ажыл-агый болгаш аъш-чем ямызының ажылдакчыларының киржилгези-биле каттышкан чөвүлел хуралы болуп эрткен.

Хуралдың хүн айтырыы — кожуунда көдээ ажыл-агый комплекизин эде тургузары азы доктаамал карылгалыг, хоозураашкын байдалынче кирген ажыл-агыйларның салым-чолун үзе шиитпирлээри-биле кылып чорудар ажылдар дугайында.

Болган хуралдың түңнелин барымдаалаар болза, хүн айтырыының талазы-биле тодаргай шиитпир хүлээп алдынмаан. Бистиң кожууннуң алды ажыл-агыйының дөртү хоозураашкын байдалында туруп турар. Оларның бүдүрүлге-саарылгазы канчаар-даа аргажок кудулаан, чээлилер, оларның хуулары ажылчыннарга ажыл төлевири дээш төлеттинмээн өрелери баш ашкан. А бир эвес ол ажыл-агыйларны доп-дораан өске хевирже шилчидер болза, ол бүдүрүлгелер-биле ажыл, амыдыралы холбашкан хөй-хөй көдээ чоннуң салым-чолун база шиитпирлээр болганда, байдал улам нарыыдаары билдингир.

Хуралды ажыдып, башкарып эрттирген көдээ ажыл-агый эргелелиниң начальниги Т. А. Хунданов ажыл-агыйларны үш бөлүкке хуваап алгаш ажылдаарын хурал эгезинде тайылбырлаан. Бирги бөлүкке доктаамал орулгалыг ажыл-агыйлар, ийигизинге — арта чадаарда чоруп турар ажыл-агыйлар, үшкүзүнге — доктаамал орулга чок, өскээр чугаалаарга, шуут хоозураан (банкрот) ажыл-агыйлар хамааржырын ол айыткан.

Шынап-ла, көдээ ажыл-агыйның хоочураан аарыг системазын эде сайгарар үе келген. Көдээ ажыл-агый болгаш аъш-чем ямызының экономизи Г. С. Яринаның алды ажыл-агыйның саң-хөө байдалын хуралдың киржикчилеринге дыңнаткан медээзин дыңнааш, кижи муңгараар чүве-ле болду.

«Россия» совхозтуң карылгазы 46,5 млн. рубль (хуралдың протоколунда харын-даа 681 млн. рубль дээн). «Шанган» совхозтуң карылгазы 272 млн. рубль, «Кара-Булуннуң» — 478 млн. рубль, «Межегейниң» — 307 млн. рубль боор турар. Кожууннуң бүгү көдээ ажыл-агыйының карылгазы 1,5 млрд. рубль четкен. Ажыл-агыйларның ажылчыннарга ажыл төлевири дээш төлеп бербээн өрелерин көргүзерге мындыг: чаа тургустунган «Кара-Булуң» совхоз—35,5 млн., «Межегей» — 17,1 млн., «Шанган — 62,3 млн., «Революцияның чалбыыжы» — 85 млн., Сосновканың дуржулга-бүдүрүлге ажыл-агыйы — 112 млн. рубль боор турар. Ол өрелерниң кырында чээлилер, оларның хуулары дээш төлээр өрелерни кадыптар болза, хөөрем чок, кижиниң бажының дүгү адыйып туруп кээр. Сөөлүнде адаттынган ийи ажыл-агыйның саң-хөө байдалы чүгээр-даа болза, (Сосновканың дуржулга-бүдүрүлге ажыл-агыйы харын-даа 88,8 млн. рубль орулгалыг), база-ла чээлилерге өреленир чоруктан уштунмайн турар. Республиканың совхозтарының бүгү чээлилер хуулары дээш өрелериниң 50 хуузун федералдыг Чазактың үндүр бижип бээр дээн аазаашкыны сагыш-сеткилди бичии оожургатса-даа, продукция бүдүрүлгезиниң 3-4 катап кудулааны, ооң өртек-үнезинге үндүрген чарыгдалды дуглап шыдавазы көдээ ишчилерни ам-даа дүвүретпишаан.

Көдээ ажыл-агыйның кол продуктулары болур тараа, эът, сүт, дүктү бүдүрериниң болгаш садып-саарарының талазы-биле Сосновканың ДБА-зы, «Революцияның чалбыыжы» совхозтан аңгылары, эрткен чылдың деннелиинге чедер хамаанчок, ооң чартыынга безин чедирип чадапканнар.

Үлетпүр барааннарының өртектери көдээ ажыл-агый продуктуларының өртектери-биле деңге өзүп турган болза херек аңгы турар. Техника, артык кезектерниң, КЧМ-ниң хөрзүн чемишчидилгелериниң өртек-үнези бо хире дүрген өзүп турда, хоозураан ажыл-агыйларның моон өөделевези билдингир. Кижилер ажылдап-ла, акша-шалың санаттынып-ла турар-дыр, а ажыл төлевирин ойшаанда албайн-даа турза, бүдүрүлге болгаш саарылга чүге эвээжил, чогул деп айтырыгга харыыны төп Чазактың чорудуп келген аграр политиказындан дилээр, тывар болза чогуурун ажыл-агый удуртукчулары, тускай эртемниглер берген саналдарынга айытканнар.

Ынчалза-даа чамдык ажыл-агыйларның сандарап, хоозурап турарының кол чылдагааны чүгле өртектер улуг хуулуг чээлилерден хамаарылгалыг эвес дээрзин санал берген удуртукчулар база демдеглеп турган. «Россия» совхозтуң директорунуң хүлээлгезин түр күүседип турар Г. Е. Бочкарев, кол бухгалтер К. К. Ооржак олар ажыл-агыйны канчаар эде тургусса экил дээрзин кысказы-биле тайылбырлаары негеттинип турда-ла, моон соңгаар канчаар бис деп хуралдан удур айтыртынып турары — оларның көдээ ажыл-агый, саң-хөө талазы-биле кошкак билиглерлиг боор турарын көргүскени ол эвес бе?. Чон-биле хуралдарны эрттирип, аңаа чугаалажып турган бис деп турар хирезинде, ажыл-агыйның моон соңгаар хоозураашкынын канчаар соксадып болурунуң дугайында боттарының тодаргай саналдары чок боорга, бо совхозтуң удуртукчулары олуруп турар сандайларының езулуг билдилиг ээлери болбайн турарын илергейлеп турар.

Ажыл-агыйның салым-чолу шиитпирлеттинип турда, «Межегейниң» директору А. Х. Монгуш хуралга келбээн, кол бухгалтери банкыда олурар, а экономизи С. Д. Монгушту хуралга тургузуп келирге, ажыл-агыйның амгы байдалының-даа, келир үеде салым-чолун канчаар шиитпирлезе экил дээр дугайында-даа чаңгыс-даа огулуг сөс этпейн олуруп аар болду. Бо чүнү көргүзүп турарыл дээрге, удуртукчу кижилерниң боттарының кылыр ужурлуг ажылын, ажыл-чорудулгазын эки-ле билбейн, организастап шыдавайн барганын херечилеп турар. Удуртукчулар мынчаар багай ажылдап турда, мал бажы өспейн, чылдың-на хөйү-биле хорап, шөлдерден тараа эвес, бок үнүштер үнүп, сүт сагдынмайн, эът бүдүртүнмейн, ажыл-агыйлар сандарап турбайн канчаар. Чаңгыс сөс-биле, көдээ ажыл-агыйда кадрлар-биле ажыл кошкак деңнелде деп болур.

«Революцияның чалбыыжы» совхозтуң директору И. В. Чучев, кол бухгалтери Ч. С. Чамзырын, Бай-Хаакта банк эргелекчизи Н. А. Подыбалованы чээлилер хуулары дээш тыртпас ужурлуг турган 22 млн. рубльди оларның агар санындан барымдаа чок черге тыртканы дээш чемеледилер. Дуржулгалыг банк эргелекчизи шак мындыг частырыгны кылбас турган. Рыноктуң негелдези-биле эки банкир кижи клиентилериниң эрге-ажыы дээш, эптиг-ээлдек ажылдаар ужурлуг.

Сосновканың дуржулга-бүдүрүлге ажыл-агыйының директору М. Оюн мал продукциязы саттырар дээнде, Көдээ ажыл-агый болгаш аъш-чем ямызының ажылдакчылары ээлдек-эвилеңи сүргей, кажан өске айтырыглар тургузуп чеде бээрге, ямының чамдык ажылдакчылары кижи көргеш кылыктапырлар болгай деп шүгүмчүлээн. Олла ажыл-агыйның кол экономизи санал бээрде, бистиң байдалывыс чаржынчыг дээш эгелээн. Бүдүрүлге баазазын калбартыр, быжыглаар, мал бажын өстүрер арга чок апарган. Малдан алыр продуктуларның өртээ халас чыгы, ынчангаш ылаңгыя шээр малды өстүрериниң ажыы чок дээн. Бистен алыр өрелерин өске ведомстволар утпас-тыр, а биске бээр ужурлуг өрелерлиг бүдүрүлгелер өрелерин чүге дораан төлевизил, уттуптарыл? Удур-дедир төлежилге-санажылганың чорувайн турары — ажыл-агыйларның сандарап турарының бир кол чылдагааны деп чугаалаан. «Шанган», «Кара-Булуң» совхозтарның директорлары В. К. Оюннуң, О. Н. Тодояковтуң туружу чаңгыс, дорт болган — совхозтарны хевээр арттырар. Оларның оозу-ла чөп, чүге дээрге «Шанган» каш-даа чыл улаштыр акционерниитилел турган, эки түңнелдерни чедип албаан. Ол ышкаш «Межегей» база. Анаа-ла адын солуп турган. Бо ийи ажыл-агыйның кайызы-даа муңгаш дээрбектен үнүп чадап каан. Ам харын боттарының экономиказының бир кол чөлеңгиижи болур — мал-маганын шуут төндүрер чыгы байдалда келгеннер. «Шанган» совхозтуң малы 40 муң чедип турган, ам чүгле 8-ле муң хире шээр малдыг. 20 муң хире шээр малдыг турган «Межегейде» ам үзе-тура 4-ле муң мал арткан. Бода мал база чылдан чылче кызырлып орар. Өске ажыл-агыйларда шак-ла мындыг байдал тургустунган. Тараа, сиген шөлдериниң болбаазырадылгазы «Революцияның чалбыыжы» совхозтан өскелеринде уттундуруп бар чыдар.

Бо хуралга колдуунда «Россия» совхозтуң байдалын чугаалашкан. Коллективтиг ажыл-агыйлар сандараашкып байдалында турда, көдээ ажыл-агыйны харыылап турар кижилер кайнаар далажып турары ол ирги? Чугула угуулгаларны, доктаалдарны ажыглап турган ажылдаар ужурлуг кожуун комиссиязы чүгле «Россия» совхозту сайгарып көргеш. Президентиниң айтышкынын күүсеткен деп «ыттап арттирип каары» ол бе, мен билбедим. Ажыл-агыйларның эртип келген оруун, ажыл-агыйның байдалын катап хаңы өөренип көөрүнден түвексинген, совхозтар ол-ла сандарган байдалынга хевээр артсын деп бодап турарлары ол эвес бе? Азы, шынап-ла, хуралга чамдык эштерниң чугаалап турганы ышкаш, чүвениң ужуруп, аай-бажын ам-даа тыппайн турарлары ол бе?

Алдып-оол АЖЫ.
Таңды кожуун.

Кыштаглаашкын чоруп тур

ДАЛБЫЙ ТЫРТЫП ЭГЕЛЭЭР

Кожууннуң девискээринге чыл санында-ла харның улуг болуру билдингир. Бо чылын мырыңай эмин эртир болуп турар. Өске шынааларга, даг, шөлдерге хар дүшпээнде-ле, Таңдының бедик сыннары хар-биле шугланыпкан турган. Хоочуннарның чугаалап турары-биле алырга, Тывага хар бо чылын улуг болур.

Межегейниң малчыннары берге кышты ажып алыры-биле карак кызып турарын көрдүм. Оларның чижээнге ада-төөгүзүнден уктуг хойжу А. К. Ооржактың ажыл, амыдыралындан билип ап болур. Александра Каң-ооловна оолдары-биле кады ийи кодан хойну хүлээп алган. Төрүүр коданны боду база улуг оглу Мерген кадарып турар. Хеймер оглу Валерий бо күзүн өгленген. Ооң өг-бүлези төрүвес аныяк шээр мал кадарып турар. Акызын мурнай өгленген оолдуң куда-шайлалгазы эрткен күзүн болган. Иешкилер бот-боттары сырый харылзаалыг ажылдап турар. Оолдарның адазы Успун-Дагба Ооржак Барыын-Хемчик кожууннуң «Шекпээр» совхозтуң эң шыырак малчыннарының бирээзи чораан. Он чыл бурунгаар аарыгга таварышкаш күш-ажылдың эрес-кежээ төлээзи амы-тынындан чарылган.

Ооң адазы база уктуг малчын, адын Дамдын-оол дээр. Кадарып чораан хоюнуң дүк чүзүнүнүн аайы-биле солуп малчынны Кара-Хойлуг деп шолалап алган. Кепээттери, чоок улустары улуг кижиниң адын ойзур дээш шолалай бээрге, арткан чону үргүлчү Кара-Хойлуглай берген ышкаш. Кара-Хойлуг бүгү назынының дургузунда малчыннап чораан. Шээр малдың бажып өстүрер талазы-биле тергиин турган.

Кырган-ачазының, адазының соон салгаар кылдыр Александра Каң-ооловна оолдарын кижизидип келген. Оолдары авазынга дузалажып чорааш, шээр мал өстүрериңге мергежип күш четтигипкеннер. Аныяк оолдар езулуг кадарчылар апарган. Оларның өлек-кыштаа-даа арыг-силиг, кажаалары чылыг болгаш чырык. Мал чемнериниң курлавырын белеткеп алганы эки.

Иешкилерниң кыштаандан ырак эвесте Зинаида Мартан-ооловна Ооржак хойжулап олурар. Ол база-ла уктуг малчын. Ооң адазы Мартаң-оол бүгү назынының дургузунда малчыннап чораан. Эки күш-ажылы дээш Москва база четкен. Ынчан Улус ажыл-агыйының делгелгезин сонуургал-биле көрген. Ол шаг-үелер делгелгелери-биле ылгалдыг, багай чүүлдерни базырарын кырган эки билир турган.

Зинаида Ооржактың коданында төрүүр хойну тургускан. Ынчангаш ооң кыштаа мал чемнериниң курлавыры-биле элээн четчелээн чорду. Сула, чарба, сиген-даа бар. Ажыл-агыйның удуртулгазы кыштагның ээзинге дуза кадар дээш элээн хемчеглерни алганы көстүп турар. Хойнуң башкылыы база төрүп эгелээн.

— Чеже хире хой төрүпкен ирги? — деп улуг хойжуунуң өөнүң эр ээзи Иван Күжүгеттен айтырдым.

— Үжен хире четкен боор деп, ол шала оожум харыылады. Херек кырында оон бичии хөй ышкаш. Малчыннар мал бажының санын оолдаашкын үезинде чугаалаары тыртым улус. Ында чөптүг чылдагааннар бар. Чүге дээрге тос-тостуң соогунда төрүттүнген чаш шараларны дешкилеп, маңнажып турар хурагаларга чедир ажаап өстүрери улуг болгаш чиик эвес ажыл. Ол дугайын Иван Күжүгет кончуг эки билир. Ооң карак кызып ажылдап турарын чоргаарал-биле көрдүм. Мал бажы менди-чаагай болурга малчынга өөрүнчүг болгай.

Харның улуг болуп турары харын дүвүренчиг. Малдың бүгү бажын тургузур азыраптар шинек Тываның кайы-даа ажыл-агыйларында тургустунмаан. Ол чоруктуң ажыы-даа киржир чай чок чоруп турарын көрдүм. Ажылдың белчиирлер чугула херек. Ынчангаш ам канчаар. одар-белчиирлерниң улуг харып далбыйлаары негеттинип турар. Ол дугайында байдалдыг ажыл-агыйның удуртукчузу А. Х. Монгуш база билип турар кижи чорду. Тускай эртемниглерниң база ал сагыжы — малчыннарда.

Соок кыштың бо хүннеринде межегейжилер малын кыштап онча-менди ажырып алыр дээш хурал-суглааларга-даа киржир чай чок чоруп турарын көрдүм. Ажылдың түңнелин чылдың баштайгы чартыында көөр апаар бис. Чаа чылдың алды айларынга чедир хүусаа узун-на болдур ийин. Доп-дораан болу бээр түңнелдер көдээ ажыл-агыйның бүдүрүлгелериниң кайы-даа хевирлеринде чок болдур ийин.

Савый-оол ООРЖАК.

ЧУРТТАЛГАЖЕ ЧҮТКҮЛ

Мен бо-ла чорааш, чуртталгазы солун, иштики делегейи байлак, сагыш-сеткили чараш-чаагай кижилер-биле ужуражып чугаалажы бээр кижи мен. Ындыг кижилерни көөрге артында-ла буянның херелдери чырып чораан ышкаш сагындырар. Бистиң аравыста буяндыг, шынчы сеткилдиг кижилер кайы көвей. Шак ындыг кижилер-биле ужуражып чугаалажырга безин кижиниң хей-аъды ала-чайгаар көдүрлүп кээр, бодунуң чедер-четпезин аажок шүүп, боданы бээр.

Мен бир-ле катап Кызыл хоорайга шагда-ла көрүшпээним Хаажыкпан Шыырапович Ондар-биле ужуражы бердим. Ооң назы-хары барган, 80 ашкан болду. Ынчалза-даа адак-бышкаа чиик, алыс эрес-кашпагайы кончуг. Ол шагда-ла пенсиялап алган, ам Кызылдың хоочуннар бажыңында чурттап турар болду.

Хаажыкпан акый бодунуң чурттап турар черинче мени чалай-дыр. Мен чөпшээрештим. Автобуска олурупкаш хаптывыс. Удаваанда хоочуннар бажыңынга чедип келдивис. Кызылдың «Орбита» станциязының үстүү талазында, Каа-Хемниң хадыңныг арыының кедээзинде оргу, дазыр шөлде туткан ийи каът, делгем улуг ак бажың болду.

Хаажыкпан акыйның чурттап олурар өрээлинге кирип келдивис. Черле чаңгыс кижи чурттаар кылдыр таарыштыр кылган өрээл болду, балконнуг, өрээлдиң арыг-силии-даа кончуг. Соодукчу, телевизор база бар. Хаажыкпан акый хөнекте сүттүг сарыг шайны электроплиткага изиткеш, стол кырынга чигир-боова, яблок, апельсин дээш, өске-даа аъш-чемни делгей каапты.

Аяк шайны аартап ора, бир-ле чугаа кадында Хаажыкпан акыйдан айтырдым:

— Мынча назы дөгүп келген үең иштинде сээң көрбээн чүвең-даа чок, кылбаан, тутпаан ажылың-даа чок-ла ыйнаан але, акый? Допчунамдарыңны-даа болза бичии төөгүлеп көрем, солун-на болгай.

Кижим караан шала имирээртир көрүп алгаш, кезек боданып олура, чугаалай-дыр:

Шынап-ла, бо назыным иштинде көрбээн чүвем-даа чок, көдүрбээн хөнээм-даа чок. Алыс бодум Ийме сумузунуң Шом-Шум деп черге 1912 чылда, күзүн диинчилер аъттанып турда, төрүттүнген кижи мен. Чогум документ езугаар он айның оннуң хүнүнде төрүттүнген деп бижээн. Айы черле частынмаан шын-на боор, а хүнү та кандаай чүве ыйнаан ол. Ачам хөй тыва шериглер-биле кады 1912 чылда Хомду дайынынче чоруткаш, ол хевээр ээп келбээн деп, авам чугаалаар чораан.

Ол өйде коңга эле берди. Чугаавыс ара үстүп калды. Хаажыкпан акый дүштеки чемче чалап турары ол-дур дээш, ынаксавайн турумда-ла, столоваяже чедип киире берди. Улуг делгем, чырык, хары угда 70 кижи олуруптар столовая болду. Столдар кырында изиг, бусталып турар манчы-хуужуур, яблок, апельсин, шоколад дээш, кандыг аъш-чем чок дээр боор ону. Шуут-ла магалыг.

Дүштеки чем сөөлүнде база-ла өрээливиске чедип келдивис. Чугаавыс уламчылап кириптивис.

— Чогум үжүк-бижикти каяа, канчап өөренип алганың ол ынчаш, акый?

— Ол мырыңай хөктүг чүве-ле болгай харын, оол. 1930 чылдың чайынында, бистиң аалывыс Ийменин Шеле деп черге турган чүве. Чолдак-Кожай даайым суглар-ла Улаан-Бурада улус тыва бижик өөренип эгелээп-дир деп чугаалажып турар апарган.

Хоочун салгалдың төлээзи

Мен ону дыңнааш, база үжүк-бижикке өөрениксээрим-даа кончуг. Дүне-хүндүс чүгле ооң дугайында бодаар апарган мен.

Ам канчаар боор, бир-ле хүн бир согааш чиңге-тараа соктап алгаш, оомну анай кежи тулуп хапка уруп алдым.

Ол дүне серге кежи чоорганымны эштип алгаш, даштын хой кажаазының чанында сери кырынга хонган мен. Уйгу кайда боор, шуут келбес. Оон ырак дээрде сылдыстар чүгүрерин сонуургап көрүп, сылдыстар санап чыткаш, удуп каап-тыр мен.

Эртен эртези кончуг оттуп кээримге авамның өөнүң ыжы дээрже чиңге ак-ак апарган шөйлүп үнүп тур. Өгже кылаштап кирип келдим. Авам шагда-ла сүттүг сарыг шайын хайындырып алган олур. Шайының чыдының чаагайы-даа кончуг. Мен үжүк-бижикке өөренип чоруур деп шиитпирлеп алганымны авамга чугаалаарындан дидипмейн, ыыт чок олур мен. Ам канчаар, чеже ыттавас боор, күзел күштүг, үнүм үнер-үнмес чугаалап-ла үндүм.

— А, авай,.. авай, мен бо хүн үжүк-бижикке өөренип чоруурум ол-дур. Даайым суглар Улаан-Бурада улус чаа тыва бижик өөренип эгелээн деп чугаалажып турарлар...

Авам узун сөөскен даңзазында тип алганы дүңзе таакпызын тыртып каап, үр-ле ыыт чок боданып олур. Ол өйде авам та чүнү бодап орду ыйнаан. Оглу мээң келир үемни-даа бодап олурду ыйнаан. Адак сөөлүнде авам мени кээргээп чүве дег чугаалай-дыр:

— Үжүк-бижикке өөренип аары харын эки чүве-дир ол, оглум. Чогум кайы хире үр өөренир чүвел иннеш, оглум?

Мен улам дидим кирип:

— Чүү шоолуг боор ол, авай. Кедерезе-ле алды-чеди хонар ыйнаан — дидим.

Авам:

— Ой, оглум. Орук-суур чер чоруур кижи аъш-чем хүнезинненип аар чоор. Тараадан соктааш, ааржылап алыр, курут, быштактан база ап алыр...

Мен өөрээнимден:

— Тарааны дүүн-не соктап алган мен, авай—дээш, тулуп хапта тараамны көргүстүм.

Мен эрезим хайнып, дашкаар үне халааш, өөренип чоруур дугайында Чолдак-Кожай даайым сугга база мактаны кааптым. Ооң соонда өг чанында чыткан Ак-Хол дээр ыдымны холундан сегирип алгаш, «Че Ак-Хол, мен ам өөренип чоруурум ол-дур. Аалынны эки кадарып турар сен. Мен удавайн чедип кээр мен» деп ыдым-биле байырлаштым. Удаваанда тулуп хавымда «хүнезиним» чүктээш, чаа хөөреп үнүп олурган хүнче уткуй базыптым, Соомче хая көрнүп көөрүмге, хөөкүй авам оглун хумагалаап дуруяа ышкаш, ол-бо чүктерже доңгаңайнып тейлеп, тоскарак-биле мээң соомче сүт чажып артып калды.

Улаан-Бурага чедип кээримге, Таңды чурттуг Чамыян деп кижи улуска тыва бижик өөредип тур. Мен база улус аразынга олура каапкаш, «Үжүглелди» «А», «В» деп өөренип эгеледим. Шак ынчалдыр үш хүн иштинде амыр-соксаал чок өөренип келдим. Оон «Үжүглелдиң» үжүктериниң бижимелин-даа, парлаанын-даа чарт шээжилеп апкан мен. Ынчан Иймениң суму даргазы Честем Куру-Базыр сугга кире бээримге, Честем «эки өөренип чор, хаа» дээш менээ чаа «Үжүглел» ному бээрге, амыраарымны канчаар ону. Честемден «Хостуг Арат» деп солун база дилеп алган мен.

Оон аалымга чедип келгеш, «Үжүглелимни»-ле, солунумну-ла номчуп кыштаан мен. Ол үеде саазын, карандаш дээр чүве бар эвес. Чүгле самбырага бижип өөренир боор чүве. Самбыра дээрге иштин-даштын аажок хоюглап каан калбак ыяш болур. Оон бир талазын үс-биле чуга кылдыр чаггаш, хүл-биле борааш, тазартыр үрүп каапкаш, карандаш ышкаш ыяш сүвүртүп алгаш бижиирге, аажок тода көстүр. Самбыраны, номдептерни аадан дээр дөрбелчин ак пөске ораагаш, ооргага куржанып алырга аажок эптиг болур чүве.

1931 чылдың чазынында, Улаан-Бурага МЧАЭ (мал, чер ажыл-агыйның эвилели) тургузар дугайында улуг хурал болду. Хурал МЧАЭ-ниң устав-саавырын номчуп эгеледи. Бир дарга ону номчааш арай илдигип, үжүглеп турар болду. Оон саавырны номчууру-биле меңээ-ле тутсуп бердилер. Мен ону эгезинден эгелээш төнчүзүнге чедир илдик чок сааладыр номчуп кааптым. Оон эгелээш-ле мээң ат-сураам үнүп, арбанның-даа, сумунуң-даа ажыл-херээнге киржип эгелээн мен. Мээң «университедим» бо-ла ийин, бо.

Хаажыкпан акыйның арай шаа төңүп олурар ышкаш боорга, ону бичии күткүдүм:

— Чогум кандыг-кандыг ажыл кылып чораан силер, акый?

— 1935 чылда Новосибирск хоорайга садыг техникуму дооскаш, колдуунда садыглап-ла чораан мындыг кижи мен ийин. Туран, Кызыл, Чадаана хоорайлар, Сүт-Хөл кожууну дээш, ажылдаваан-на черим чок. Чуртталгага чүү турбас дээр сен, чудук-даа чона бээр, кончуг болдур ийин моң.

1952 чылда Сүт-Хөл кожууннуң саң-хөө килдизинге ажылдап турумда, мени хепхепертеп ажылымдан үндүрүпкен. Оон-даа мени айыыл чок черниң даргалары «Сен контр кижи сен» дээш байысаагаш туруп берген. Мен «Контр-кантыр-даа эвес, актыг кижи мен» деп өчүп-ле турар мен. Оон пат чөгели төткеннери ол боор ийин оң, мени шуут байысаавастай бергеннер.

Ам канчаар боор, ажыл чок олурар эвес, Бора-Тайгага интернат эргелекчилей берген мен. Оон район даргалары «Ол кончуг контрну чүге ажылга хүлээп алган силер» дээш телефоннааш туруп бээрге, мени база-ла ажылымдан үндүрүптү. Ам черле кандыг ажыл кылыр кижи боор мен деп ажыл чок муңгарап чоруп тур мен. Оон Бора-Тайга суурга садыг тудар чудук чонуп кириптим. Бир-ле хүн чудук чонуп чыдарымга, машиналыг даргалар чедип келгеш, мени Сүт-Хөл райпозунуң садыг килдизинге эргелекчиледип каан. Орта база ажылдап чыткан мен...

Шынап-ла, Хаажыкпан Шыыраповичиниң эртем-билигже чүткүлдүү, ажыл, амыдыралга кызымаа, ооң кижизиг мөзү-шынары, чазык-чаагай аажы-чаңы бо кижиге үлегер-чижек, өөредиг болбас аргажок. Ол чонга бараан болуп садыглап чораш чүгле шаңнадып, мактадып чораан. Ооң хөрээн «Совет садыгның тергиини» деп хөрек демдээ каастап чоруур.

Хаажыкпан Шыырапович Ондар-биле байырлажып тура, ооң баарынга күдүк базып сөгүрбүшаан, аңаа быжыг кадыкшылды, хей-аътты, узун назынны күзедим.

Байыр-оол ДОНГАК.
Юрист.

АНЫЯКТАР ТӨВҮ

Эрзинниң Бай-Даг суурда аныяктар төвү ажыттынганындан бээр үр эвес үе эртсе-даа, ооң кылып чорудуп турар ажылын чон чугаалажып турар апарган. Төптүң даргазы Нина Мендиевна Сагды кожууннуң аныяктарының талантылыг удуртукчузу, чөлеңгиижи. Кымга кандыг дуза херегил дээрзин ол ыяк билир, ынчангаш аныяктарның оон дуза дилеп кээп турары-даа таварылга эвес. Төптүң удуртулгазы-биле өг-бүле чылынга тураскааткан «Хөглүг старттар» кончуг солун байдалга эрткен. Аңаа Андриан, Көгел Лакпажаптарның өг-бүлези тиилекчи болган. Ийиги черни Сергей, Чодураа Комбуларның өг-бүлези алган. А төрел-бөлүк аайы-биле хол бөмбүүнүң маргылдаазынга Хорлууларның өг-бүлези тергиидээн.

Аныяктар төвү Чаа чылга база чаа-чаа чогаадыкчы ажылдарны кылып турар.

Дайынчы ДАМБА-ХУУРАК.

ЭСКЕРГЕН ЧҮҮЛДЕРИМ

Өскен-төрээн черим алдараттыг Алдан-Маадырга чоокта чаа четкеш келдим. Ол чорааш, аңаа көрген-билгенимни солунга бижиир бодадым.

Рыноктуң нарын, берге бо үезинде алдан-маадырларның салгалы, төрээн чонумнуң шыдамыккай ажылдап, чурттап турарын херек кырында көрдүм. Сеткилимден өөрдүм-даа. «Алдан-Маадыр» совхозтуң малчыннары, араттары, бо хүннерде мал-маганын хары улуг соок кыштан хүр ажырып, төрүүр малдан арбын мал төлүп алыр дээш кызымак ажылдап турарлар, а тараажылар келир чылын чаагай дүжүттү ажаап алырының магадылалын амдан эгелеп тургузуп эгелээн болдулар. Ол ышкаш Алдан-Маадыр суурнуң чурттакчылары үениң бергезин ханы билип, бодун бот-хандыртынарының чугулазын бодап, ол-бо тыптынып, уруг-дарыы, оларның өөредилге, эртем-билии дээш сагыңгыр-тывыңгыр ажылдап, чурттап турар-дырлар. Ону чогумчалыг чедип ап турар өг-бүлелер эвээш эвес.

Сөөлгү үеде Алдан-Маадырга хлеб быжырар черни ажытканы чонну хлеб-биле үзүктелдирбишкин чок хандырарынга эптиг байдалды тургускан. Ол чонга кончуг дуза, деткимче болган. Ооң-биле кады суурда музей тудуун доосқан болгаш чоокта ажыглалга киирер деп турары, мен бодап көөрүмге, төөгүге канчаар-даа аажок улуг ужур-дузалыг болур ужурлуг. Алдан-маадырларның амгы болгаш келир салгалынга үнелеп четпес тураскаал, белек боор ол артар.

Ол чоруп тургаш, мындыг чүүлдү эки деп эскердим, чүл дээрге суурнуң чурттакчылары, араттар боттарының малынга кажаа-хоралыг, бажыңнарының девискээринде тудуг-суурлуг, чунар-бажыңнарны тудуп алган болур-дур. Ону бо кижи чүгле деткип көөр. Алдан-Маадыр суму чагыргазының ажылдакчылары пенсионерлерни, аарыг-аржык улусту, өскүс уругларны амгы байдалдың нарыындан оларның социал камгалалының талазы-биле боттуг хемчеглерни ап турар чорду. Материалдыг болгаш моральдыг деткимче кижилерге эргежок чугула болгай. Оларга хөмүр-даш садып алыр талонну тарааны база акша-төгериктти хире-шаа-биле берип турар. Үстүнде сеткил хапып чугаалааным эки чүүлдер-биле чергелештир, суурнуң амыдыралында эскертинип турар четпестер база бар.

Четпес чүүлдер черле суур бүрүзүнге турар болгай, ынчалзажок ону база черле чугаалап көрейн.

Суурда телефон харылзаазы чок, чүгле суму чагырга даргазының кабинединде телефон бар, бар-даа болза, орта ажылдавас боор чорду.

Алдан-Маадыр суур —Сүт-Хөл кожууннуң эң ырак черлериниң бирээзи, кожуун төвүнден үжен километр ыракта. Ол суурда мээң аарыг, инвалид кырган улустарым бар кижи мен. Оларның кадыы дээш сагыш аарып, ол дугайын кожуун эмчилери-биле харылзажып, чугаалажып көрейн дээш чадаштым. Моон мурнунда каш чыл бурунгаар суурнуң бажыңнарынга, харылзаа черинге телефоннуг болур амыр чүве-ле болгай, ам ындыг эвес-тир. Ырак-узак черге телефон харылзаазы эргежок чугула чүүл болур ужурлуг чүве-дир ийин.

Суурда радио ыттавастаандан бээр ам үш чыл чедип турар. Радио чокта база дыка берге болгай. Ооң-биле кады суурнуң ниити чунар-бажыңы ажыглал чок турбушаан. Оон бээр элээн үе эрткенин чон чугаалаар чорду. Бажыңның чанында чунар-бажыңныг улус ындыг-ла ыйнаап харын, ону тудуп ап четтикпээн улус болза канчаарыл? Чүгле барааны чаагай апарган турар чунар-бажың хомуданчыг болбайн канчаар. Оон ыңай мээң сеткилим аажок хомудаан чүве — суурда ийи каът школаның дээвиризиниң болгаш ийиги каъдының дээвиризиниң өрттенип калганы. Хайыраан школаның ийиги каъдында ам уруглар өөренмейн турар, олар интернатта сыңмарлажып өөренип турарлар. А интернатка чурттап турган уругларны бажыңнарже тарадыпкан, аргажоктан ам канчаар. База-ла берге байдалда улус-тур ийин, интернат чок чурттап деп чүве берге болбайн аап.

Школага өрттүң болган чылдагааны — ээ-харыысалга чок болган чоруктуң уржуу, өртке удур негелделерни сагывайн, каңнаар ажылдар чоруткаш, одун өжүрбейн каапканындан ол өөскүп үнген болду. Тускай өөредилге, ол талазы-биле билиглиг кижилер ындыг ажылдарны кылыр болгай, ынчангаш ол өрт дээш буруулуг кижилер харыылаар ужурлуг. Үстүнде чугаалааным чүүлдеримни эдип тургаш, эки талаже чедип алырының хемчеглерин алдан-маадырлар алыр боор деп идегеп артым.

Сундуй КУУЛАР.
Күш-ажылдың хоочуну.
Кызыл хоорай,

ХАКАС ДЫЛЫН БИЛБЕС-ДАА БОЛ...

Кызыл хоорайның элээн школаларының тыва дыл башкылары ноябрь 28-тен декабрь 3-ке чедир Хакасияже улусчу педагогика талазы-биле арга-дуржулга солчуп, аалдап чордувус.

Хакасияның ИУУ-нуң төлээлери бисти чылыы-биле уткуп ап, гостиницага дораан барып чыттырыпты. Даартазында ИУУ-нуң болгаш өөредилге килдизиниң ажылдакчылары хакас школалар талазы-биле кандыг-кандыг ажылдар чорудуп турарын биске таныштырды. «Кижи болуру чажындан» дээр болгай, ынчангаш бисти ол-ла хүн уруглар садынга чедирди Уругларның чурттап турар чери арыг-силиг, чылыг, каас-коя, башкылары чазык-чаагай, «Ие кижиниң өөей ыры» деп солун кичээлди көргеш, уругларның бодун хостуг, дидим алырын кайгадывыс. Башкының чаңгыс-даа дыңзыг үнүп, ынчал-мынчал деп эдехере тыртып турганын эскербедим. «Хакас уруглар болунун төрээн дылын билбес, ынчангаш оларны төрээн дылынга өөредип, чонунуң культура, төөгүзү-биле тудуш, езулуг хакас, төрээн чонунга, чуртунга ханы ынак кижилерни кижизидер сорулгалыг бис» деп уруглар садының эргелекчизи чугаалады.

Дараазында хүннерде Аскиз районнуң Истеги, Кызылас ортумак школаларының кичээлдеринге олуржуп, ак шайын ижип, уран талантызын магададывыс. Кайда-даа башкыларның белеткели шыырак, уругларны бедик культуралыг, өөредилгеге сонуургалдыг, төрээн чонунуң эки чаңчыл, езулалдарынга кижизидерин кызыдып, изиг күзел-чүткүлдүг ажылдап турар башкылар-дыр деп билдим. Хакас чоннуң хүндүлээчели-даа, талантылыы-даа кедергей-дир.

Дылдарывыста, чаңчылдарывыста дыка хөй чүүлдер дөмейлешкек болду. Бистер тыва дыл башкылары, чүгле дыңнаар, көөрү-биле кызыгаарланмайн, боттарывыстың кылган ажылдарывыска делгелге кылып, чонувустуң чаагай чаңчылдарын таныштырып чордувус. Ылаңгыя Кызылдың 3 дугаар школаның башкызы, эге класстарның өөредилге эргелекчизи Л. С Ондар «Шагаа дугайында» видеокассетаны көргүспүшаан, солун тайылбырны кылырга, хакас башкылар улуг сонуургал-биле дыңнадылар.

Бо берге үеде бергелерге торулбайн, ажыктыг өөредилгени организастаан ИУУ-нуң тыва дыл кафедразындан А. К. Ойдан-оол, хоорай школаларының тыва дыл методкаттыжыышкынының даргазы А. А. Содунам оларның үлүг-хуузу улуг. Ынчангаш ам-даа тывыңгыр, сагыңгыр ажылдаарын бо башкыларга күзедим. А хоорайның тыва дыл башкылары бо өөредиглиг аян-чоруктуң түңнелинде улам хей-аъды көдүрлүп, холу дыңзыг ажылдаары магатчок.

З. ШОЖАЛ.
Кызылдың № 1 школазының тыва дыл башкызы.

БИЧЕ БОЛГАШ ОРТУМАК БҮДҮРҮЛГЕЛЕРНИҢ ХӨГЖҮЛДЕЗИ

(Төнчүзү. Эгези 1-ги арында).

...ландырылышкыны болур. Фондунуң акша-хөреңгилерин биче бизнестиң чаа тургустунган бүдүрүлгелерин, арат болгаш тараачын ажыл-агыйларны, а ол ышкаш хуужуткан бүдүрүлгелерни чаартып, эде дериириңге деткимчеге берип турган. Баштай дээрезинде фондуга 1439 млн. рубль турган. 1994 чылдың апрель 1-де байдал-биле 2501 млн. рубльдиң чээлилерин акшаландырган, ооң иштинде 58 биче бүдүрүлгелерге, арат, тараачын ажыл-агыйларга, хуу база өг-бүле бүдүрүлгелеринге, кооперативтерге 713 млн. рубльдиң чээлилерин берген. Күрүнениң 12 бүдүрүлгелеринге 674 млн. рубль деткимчени көргүскен. 5 хөй-нийти организацияларынга 168 млн. рубльдиң чээлилерин берген. Ассоциацияларга, акционер ниитилелдерге, кады ажылдаар бүдүрүлгелерге 846 млн. рубль чээлини берген. Оларның арзында «Дүк» ассоциация, «Тыва алгы» акционер каттыжышкын, Азияның садыг бажыңы, «Элегес», «Хербис» каттыжышкыннар, «Тываның ыяжы», «Убса-Нур» ассоциациялар, кады ажылдаар «Ленпортуд» бүдүрүлге алгылаан.

Сан-хөө деткимчезин көргүскениниң түңнелинде биче бизнес бүдүрүлгелери 1993 чылда көрдүнген продукцияны 1100 млн. рубльге, ооң иштинде дааранылга кылыгларын, хевистерни, алгы-кештен продукцияларны 240 млн. рубльге бүдүрген. «Бойдус» деп бүдүрүлге чери 1993 чылда чыжыргана үзүн, пантокриниң, бальзамны, чыжыргана соктарын 59 млн. рубльге бүдүрген. «Болат» бүдүрүлге шойдан шуткулга продукцияларын бүдүрүп турар. «Панорама» эштежилге, «Новости Тувы» биче бүдүрүлге, «Тыва төп эштежилге», «Хөөмей» бүдүрүлге парлалга продукциязын бүдүрүп турар.

Тыва Республиканың Чазаа 1994 чылдың август 12-де «Бирги үе-чадада биче бизнести деткииринге инвестиция чээлилерин хуваар дугайында» № 321 доктаалды хүлээп алган. Конкурс ёзугаар шилип алыышкынга, телевилелдерге эксперттерниң үнелээшкининге үндезилээш, биче сайгарлыкчыларны деткиир, адааннажылганы хөгжүдер, хереглел рыногун барааннар-биле долдурар, ажылдаар чаа черлерни тургузар сорулга-биле 1500 млн. рубль чээли курлавырларын үзүп берген, ооң иштинде далган, хлеб болгаш хлеб-булочка кылыгларын бүдүреринге 687 млн. рубль, пассажир аргыжылгазын организастаарынга — 150 млн. рубль, турисчи ачы-дузаны хөгжүдеринге — 70 млн. рубль, аъш-чем продуктуларын бүдүреринге — 140 млн. рубль, химиктиг ашталга ачы-дузазын көргүзеринге — 10 млн. рубль, идиктер даараарынга — 23 млн. рубль, алгы-кеш эттээринге база дүк болбаазырадырынга — 65 млн. рубль, дааранылга кылыгларын бүдүреринге 105 млн. рубль, магазиннер тударынга — 60 млн. рубль, дилиг материалдары кылыр бүдүрүлге баазазын тургузарынга — 50 млн. рубль, арылар өстүрер баазаны тургузарынга — 50 млн. рубль түңнүг чээлилерни берген.

Оон аңгыда бичии болгаш ортумак бизнес бүдүрүлгелеринге үндүрүг чиигелделерин кылган, бүдүрүлгелерде хостуг шөлдерни оларга бээринге дузалап, өске-даа чиигелделерни көргүзүп турар.

Бо бүгү чүүлдер республикага биче бизнести хөгжүдеринге дузалаан. 1994 чылдың октябрь 1-де өнчүнүң бүгү хевирлериниң биче бүдүрүлгелериниң ниити саны 490, 1993 чылда — 534, 1992 чылда — 287 турган. Биче бүдүрүлгелерниң ниити санының 79 хуузу өнчүнүң хуу болгаш холушкак хевириниң бүдүрүлгелери бооп турар.

Бүгү биче бүдүрүлгелер немээн өртектерге үндүрүг болгаш акцизтер чокка 32,6 млрд. рубльдиң продукцияларын бүдүрген болгаш ачы-дузазын чедирген, продукцияларны сайгарган, 24,3 млрд. рубльди алган, күш-ажылды төлээринге 6,5 млрд. рубльди берген.

Биче бизнеске садыглаашкын болгаш ниитиниң чемненилгези улуг хөгжүлдени алган, олардан 165 бүдүрүлгелер 11,1 млрд. рубльдиң продукцияларын бүдүрген болгаш ачы-дузазын чедирген. Тудугнуң 117 бүдүрүлгелери 8,6 млрд. рубльдиң тудуг-монтаж ажылдарын кылган, үлетпүрнүң 95 бүдүрүлгелери 4,3 млрд. рубльдиң продукцияларын бүдүрген. Үлетпүрнүң биче бүдүрүлгелери 4400 дөрбелчин метр дилиг материалдарын, 1866 платьелерни, 481 пальто тоннарны, 171 куртка тоннарны, 382 тонна сүт продукцияларын, 33 тонна саржагны, 2180 тонна хлебти, 29 тонна кондитер кылыгларын бүдүрген. «Болат» деп эштежилге продукция сайгарган 20 хуу арыг орулганы алган, а «Тыва Автосервис» хуу бүдүрүлге сайгарылгадан 49 хуу арыг орулганы алган. «Бойдус-СП», «Дүрген химиктиг дуза» биче бүдүрүлгелер база эки ажылдаан.

Ынчалза-даа биче бүдүрүлгелерде ажылдап турар кижилерниң саны кызырлып турарын демдеглээри эргежок чугула, 1994 чылдың октябрь 1-де оларның саны 4809 кижи, 1993 чылда — 7373 турган. Сан-хөө түңнелдери база шоолуг эвес. Улус ажыл-агыйының кол адырларының биче бүдүрүлгелери карылгалыг ажылдап келген. Үлетпүрнүң биче бүдүрүлгелеринде каража 791 млн. рубль, садыгда болгаш ниитиниң чемненилгезинде — 335 млн. рубль, көдээ ажыл-агыйда — 28 млн. рубль, кадык камгалалында, күш-культурада болгаш социал хандырылгада — 52 млн. рубль бооп турар.

Республикада сайгарлыкчы хөгжүлдениң өске бир чугула угланыышкыны арат болгаш тараачын ажыл-агыйлар бооп турар.

1994 чылдың октябрь 1-де 240 арат болгаш тараачын ажыл-агыйлар бар болган. Ортумаа-биле бир арат ажыл-агыйда 3-4 кижи, колдуунда-ла өг-бүлелер ажылдап турар. Бир ажыл-агыйга 5 баш мыйыстыг бода мал, 2 баш хаван, 31 баш хой, өшкү онаажып турар. Арат ажыл-агыйларында 221,9 муң гектар, азы бир ажыл-агыйга-ла 92 гектар черни быжыглаан. Бүгү араттарның болгаш фермерлерниң 30,5 хуузу дээди болгаш ортумак тускай эртемниг, ооң иштинде көдээ ажыл-агый эртемниглер — 12,5 хуу бооп турар. Тараачын ажыл-агыйлар кежигүннериниң 60 хуузу 40 хар чедир аныяк кижилер, бүгү ажылдакчыларның үштүң бир кезии херээженнер. Арат ажыл-агыйларның социал составын көөрге, олар көдээниң чурттакчылары бооп турар, азы мооң мурнунда көдээ ажыл-агыйга ажылдап чорааннарның 68,7 хуузу, ажылдап чорбааннар 22 хуу бооп турар.

Хоорай чурттакчыларындан чер алгаш көдээде ажылдай берген кижилерниң саны 1,4 хуу, а черни алгаш хоорайларда чурттап орарларның үлүг-хуузу 7,8 хуу бооп турар.

1994 чылда арат ажыл-агыйлар 8200 тонна тарааны ажаап алгаш, ооң 6 муң тонназын күрүнеге дужааган. Ол ышкаш 350 тонна ногааны (1993 чылда турганындан 3,5 катап хөй), 338 тонна картофельди өстүргеннер. Эът бүдүрери 1100 тонна, сүт — 787 тонна, дүк (арыг волокно) — 260 тонна болган. Оон аңгыда 7 муң тонна сиген белеткеттинген.

Бо чылын агаар-бойдустуң байдалы таарымча чок болганындан, тодаргайлаарга, чайладыр үзүктел чок чаап келгенинден, арат болгаш тараачын ажыл-агыйлар 1 млрд. 778 муң рубльдиң когаралынга таварышкан.

Тараачын ажыл-агыйлар боттарының ажыл-ижин кылып чорударда колдуунда чээлилерни ажыглап келген. Ниитизи-биле оларга 7860 млн. рубльдиң, ооң иштинде 4716 млн. үр хуусаалыг чээлизин оларга тывыскан. Оларның амгы үеде чээлилер талазы-биле өрези 8764 млн. рубль бооп турар.

Арат ажыл-агыйларның материалдыг баазазын быжыглаарынга 1900 млн. рубль шиңгээттинген. 1 млрд. 200 млн. рубльдиң кол фондуларын (мал кажаалаарын, электри шугумун, кудуктарны, чуртталга бажыңнарын) ажыглалда киирген. Арат ажыл-агыйларга 42 автомашинаны, 23 тракторну, 6 комбайнны саткан. Ынчангаш оларның машина-техника-биле хандырылгазы 28 хуу өскен. Хлеб быжырар, эът, сүт болбаазырадып кылыр дериг-херекселдерни немей чагыттырып эккелген.

Каа-Хем кожуунда В. З. Пироговтуң организастааны «Пирогово» тараачын ажыл-агый 1991 чылдан бээр орулгалыг ажылдап келген. Бо ажыл-агый 440 гектар шөлүнден 800 тонна дүжүттү (бир гектардан-на 18 ц.) алгаш, ооң 500 тонназын күрүнеге дужааган. Ол-ла кожууңда «Бүрен-Хем-Аксы» арат ажыл-агый 250 тонна тарааны ажаап алгаш, хөй кезиин күрүнеге дужааган. Улуг-Хемде «Кежик-Чол», Сүт-Хөлде «Ак-Даш» арат ажыл-агыйлар арбын продукцияны бүдүрүп турар. Өвүр кожуунда арат ажыл-агыйларның ажылы база-ла эки.

Ындыг болзажок, арат болгаш тараачын ажыл-агыйлар ам-даа улуг бергедээшкиннерге таваржып турар. Оларның хөй кезиинде машина-техника чедишпес, продукция шыгжаар черлер, болбаазырадып кылыр дериг-херекселдер чок бооп турар. Оларның 40 хуузу мынчага чедир суг-биле хандыртынмаан. Чамдык колхозтар, совхозтар араттаар, тараачыннаар дээн кижилерниң үлүг-хуузу болур дериг-херекселдерин тускайлап бербейн, оларга таарымча чок черлерни айтып бээри-биле кызыгаарлаттынып турар. Чээли алыры база бергедеп турар. Ынчангаш ийи чыл дургузунда 227 ажыл-агый буурап дүшкен.

Биче болгаш ортумак бизнестиң хөгжүлдези кандыг янзылыг апаарын тодарадыр дээр болза, ындыг бүдүрүлгелерниң ажыл-чорудулгазын бүгү талалыг анализтеп турары чугула. Кайы бүдүрүлгелер конкуренцияга туржуп шыдаар продуктуларны бүдүрүп турарын тодарадып, кандыг бүдүрүлгелер доктаамал орулгалыг ажылдап, орулганы кандыг янзылыг чедип ап турарын база социал талаңың чугула бүдүрүлгелериниң чамдыктары чүге карылгалыг ажылдап турарын тодараткаш, оларга кандыг дузаламчы негеттинип турарын доктаамал анализтээн турары чугула. Бо бүгү ажылды статистика эргелели кылыр хүлээлгелиг.

Сайгарлыкчыларның ажылын сегидер дээр болза, ниити Россия болгаш республика деңнелинге хамаарыштыр кандыг хемчеглерни ап чорутса чогуурул деп айтырыг тургустунуп кээр. Чүнү-даа мурнунда биче бизнести деткиирин магадылаан антимонополчу хоойлужудулганы хүлээп алыры чугула. Оон-биле чергелештир оларны хөгжүдеринге ажыктыг үндүрүг политиказын эде көрүп, доктаадыры негеттинип келген. Биче бизнести тургузар база ону хоозураан деп санаарының, ону акшаландырарының, ооң иштинде даштыкы инвестиция, либералдыг хоойлуларын хүлээп алыры база-ла үениң айтырыы апарган. Рынок экономиказынга, ылаңгыя менеджмент, маркетинг, сан-хөө дээн ышкаш мергежилдерге кадрларны белеткеп өөредири кол айтырыгларының бирээзи.

Кожууннар деңнелинге алыр болза, чиигелделиг сан-хөө деткимчезинден аңгыда, амгы үеде күштүг бооп турар хоойлужудулгага дүүштүр үндүрүг чиигелделерин көргүзери, бүдүрүлге объектилерин арендалаадыры дээш, оон-даа өске айтырыгларны биче бизнеске ажыктыг кылдыр шиитпирлеп боттандырары болур.

ШУПТУ ТАҢНЫЫЛДАР БИС

Күрүне кызыгаарын камгалаар болгаш кадагалаар ажыл талазы-биле Кызылдың кызыгаар отрядының салбырларының боттандырып чорудуп турары оперативтиг болгаш шеригжиткен хөй санныг база янзы-бүрү ажыл-херээниң арзындан «Кызыгаар» деп хайгыылчы операцияны бодунуң шынарының талазы-биле онзалап ылгап болур. Ооң ээлчеглиг бир үе-чадазы бо чылдың ноябрь 26-дан декабрь 9-ка чедир Тес-Хем кожууннуң О. Шынаа биле Өвүрнүң Торгалыг арзының кезээнге болуп эрткен.

Округтуң командылалы-биле отрядтың кызыгааржыларының мурнунда дорт болгаш тодаргай сорулга салдынган. Күрүне кызыгаарын эрттир кем-херек үүлгедир, контрабанда кылыр, мал оорлаар чоруктарны тудар, ону болдурбас дээш кылып чорудуп турар ажыл бо хүннерде улам чидиглеңген. Ол сорулганы боттандырарынга округтуң болгаш отрядтың кур күжү четчир.

ТР-ниң талазы-биле Федералдыг контрразведка албанының төлээлери-биле кады кожууннарда иштики херектер салбырлары тус-тус черлерниң тускайжыттынган отрядтарының, тус чер чурттакчыларының киржилгези-биле чамдык тодаргай чедиишкиннер чедип алдынган. 11 кызыгаар үрекчизин, 300 муң ажыг рубльге контрабанда аппар чытканнарны туткан.

Кызыгааржыларның тус чер чурттакчылары-биле демнежип алгаш, Моол Республикадан кызыгаар үреп кирип орган хамаатыларны тутканы операцияның бир көскү черин ээлээн. Декабрьның 8. 17.00 шак. «О. Шынаа» совхозтуң малчыны А. К. Кыргыстың турлаандан күрүне кызыгаарының 12 километринге отрядтың офицерлери А. В. Корниюк, В. В. Ушич, А. А. Еремин баштаан бөлүк болгаш О. Шынаа суму чагыргазының даргазы В. М. Сюрюн-оол баштаан отряд Моолдуң 5 хамаатызын туткан. Олар аът мунуп алгаш, оор херек кылып кел чораан болган. Оларны тударынга чоннуң отрядындан Б. Д. Болат-оол, А. М. Сумбаа, В. О. Донмит, С. Т. Тюлюш болгаш А. М. Шалы эрестиг киришкен. Кызыгааржыларга улуг дузаны Тес-Хемниң иштики херектер килдизиниң участок инспектору Буян Владимирович Доржу чедирген.

Мындыг янзылыг демниг ажыл кызыгаар камгалалының уйгу-дыш чок ээлчээнге дыка-ла дузалыг. Операция чорууп турар үеде болгаш ооң соонда кезек үеде онзагай байдал бичии намдаш кылынза-даа, кара сеткилдиг «аян-чорукчулар» база катап-ла бажын көдүрүп кээрлер. Ынчангаш ажыл уламчылавышаан болгаш хөй янзы дайынчы аргаларны бодап тыпкан бис.

Кызыгааржылар дүн-хүн чок ажылдап турда, тус чер эрге-чагыргаларынга «РФ-тиң Күрүне кызыгаарының дугайында» РФ-тиң Федералдыг Хоойлузу-биле барып таныштырган. Республикага кызыгаар зоназын шын тургузуп, ооң камгалалын күштелдирер талазы-биле Тыва Республиканың Чазааның доктаалын кызыгаар отрядының салбырынга таныштырган, айтырыг бүрүзүн шыңгыы сайгарып чугаалашкан. Ол ышкаш бистиң идегелдиг дузалакчыларывыс — тус черде эки тураның отрядтары база таныжкан, сайгарган.

Операцияның түңнели-биле шилиндектерни шаңнаар, мактаар.

Олег ГЛУХИХ.
Кызыгаар отрядының парлалга бөлүүнүң удуртукчузу.

Кижиниң салым-чолу

«ХООЧУН БЫЗАҢ ХОЛУН КАКПАС»

Ооң-биле ужуражып чугаалажы бээримге, бодунуң амыдыралында эрткен оруктарны мынчаар төөгүй каапты:

—Мынча назынымда чүнү көрбедим дээр, оглукум. Чуртталгамда халалыг кара үелерни сактып кээримге, ам-даа бажым куйгазы адыңнаар, тыныжым кыскалаар болбас ийикпе. Ачам улуг лама кижи чораан. Ону бистиң Бора-Хөл чону Семис-Хелиң деп ойзу адаар чораан. 1940 чылдарның эгезинде ачамны хенертен тудуп апарган, мал-маганывысты, эт-севивисти даңзылааш, хавырып аппарган. Ачам суг бистиң черивистиң ынчан шырак байларының бирээзи турганын шору эр апарган болгаш билир мен. Кижилерниң салым-чолун, келир үезин кандыг-даа хыналда, истелге чокка үзе шиитпирлеп, «контр» деп адырылбас-сивирилбес кара таңманы туралаан-на кижиге чыпшыр шаап турган үе бисти ынчаар хөме тавараан.

Ынчаар-ла акым-даа, мен-даа школа, класс деп чүвениң эжиин-даа ажыдып көрбээн бис. Кожа-хелбээ чону безин кургар-сестири ындыг турду ыйнаан, өгге кирериндең оспаксыраар чүве чораан. Бо кижи үе-черге өөрүнүң арзынче кире албас, пөрүк, чааскаан аар-берге бодалдарга алзыпкан чоруур чүве. Ол «контр» деп каргыштыг кара сөс кижиниң аажы-чаңының хевирлеттинеринге безин дорт салдарлыг болур чүве-дир деп сөөлүнде бодап чоруур апарган мен. Ачам ол-ла хевээр барган, хөөкүй та кажан, канчаар бурганнаан чүве, ам-даа билбес мен.

Өг-бүле туткаш, «Искра» колхозка чазаныр черге күш-ажылчы амыдыралымны эгеледим. Чазаныр кижиниң ажылы нарын болгай. Мени бо мергежилге өөредип, хандыкшыткан башкым болур Монгуш Севилбаага кезээде-ле мөгейип, ооң көргүскен ачы-дузазын ам-даа утпайн чор мен. Баштай дыка-ла берге чораан, чоорту ол башкым ачызында чүвениң угшиин билип эгеледим. Элээн бедик мергежил негеттинер стол, сандай, шкаф дээн чергелиг чүүлдерни-даа кылып өөрени берген мен. Өттүнчек өөренир деп чүве ол ыйнаан. Ынчаар-ла бүгү күш-ажылчы намдарымда кылган-на ажылым, мергежилим бо-ла бызанчы, чазаныкчы.

Чыргал-оол Белекович Ховалыг сөөлзүредир амыдыралының аайы-биле «Тыва» совхозка барып, бодунуң ынак ажылын пенсиялап үнгүжеге чедир, кызымак кылып келген болду. Кылган ажылынга бердинген, бедик харысалгалыг ажылдап чораанының херечизи— ооң шаңнадып чорааны хөй санныг хүндүлел бижиктерни ол бажыңында аажок камныг шыгжап орар чорду.

Ч. Б. Ховалыг ам пенсияда, ынчалза-даа ол анаа олурбас. Эш-өөрүнүң, чонунуң бир-ле дилег, чагыы-биле иженген орар.

— 1992 чылдың «Шын» солунга кем-буруу чок черге нүгүлдеп ялалатканнарны агарткан дугайында даңзыда ачамның адын номчуптарымга, мынчага меңээ чүдүрүп каан аар кара дашты ап октапкан ышкаш болду. Сактырымга, дурт-сыным безин хөндүрлүп, хүн херелдери чер кырын чырыдыпкан дег болган болбас ийикпе, оглум — деп, ол чугаазын ынчаар доосту.

Назы-хары оранчок дөгүй-даа берген болза, ооң чазап кылып олурганы эдилелдерниң шевергин-шынарлыын магадап көрүп ора, «хоочун бызаң холун какпас» деп үлегер домакты сактып келдим.

Карыма ТҮЛҮШ.

Культура одаа

ЧЫЛДАГААН ЭВЕС-ТИР

Кандыг-даа болза культура одаа турда ында амырал хөглүг болгаш сергек дээрзи билдингир болгай. Ол чокта амыдырал соок болгаш чалгааранчыг апаар. Сүт-Хөл кожуунда Кызыл-Тайга суурнуң Культура бажыңының дугайында бижикседим.

Ук культура одаа 1970 чылдарның эгезинде ийи аал чурттаар бажыңдан кылдынган турган. Баштайгы чылдарда дыштанылга кежээлери, оюн-тоглаа үзүлбес турган дизимзе хөөредиг болбас боор. Ынчангы Культура бажыңының эргелекчизи Магаранза Монгуш уран чүүлге төрүмелинден кайгамчык-ла салым-чаяанныг турганын ам сактып келгеш магадаардыр мен. Чонну уран чүүлге эвилелдеп билири-даа кончуг, оларның хүндүткелин, сонуургалын чаалап ап шыдаан-даа.

Магаранза Чылбаковна амыдырал аайы-биле өскээр көжүп чорупкан. Культура одааның амыдыралы чоорту-ла өжүп эгелээн, дериг-херекселдер үрегдеттинип, тоймаглаттынган. Черле ынчаш чамдык кижилерниң ниитиниң хөреңгизинге кам чогу-даа кедерээн. Удуртукчулар база-ла ызыртынмастаан, солчуру-ла хөй, ооң хараазындан Культура бажыңының ёзулуг харысалгалыг ээзи-даа тывылбастаан.

1990 чылдарның эгезинден бо хайыраан культураның албан черинге оюн-тоглаа, ужуражылгалар, дыштанылга кежээлери ховар болур апарган. Удуртукчулар чүгле акшаланың алырын бодаар, ажылынче кичээнгей салбастаан. Культура бажыңы амгы хүннерде ажылдавастаан, ооң эргелекчизи кым дээрзи билдинмес апарган. Септелгени чайгы, күскү үелерде кылыр турган, ам доң кыжын кылып турар. Ооң кажан-чежен доостуру билдинмес.

Кожууннуң өрт чери Культура бажыңының одалга чери шын эвес дээш хагдырган дээр чүве. Одалга черин аңгы турзун деп айтыышкын берген. Бөгүнге чедир одалга үгээ кылдынмаан хевээр. «Дидир-дидир» дээр далай чалгыы дээри дег, мындыг чугаа база үнүп турар. «Клуб херек чок, аныяктар аңаа чыглып алгаш арагалаар, шош-содаа кылыр боор-дур» дээн хөөннүг чугаалар тыптып келген. Ону өскээр ажыглаза кандыгыл дээр хөөннер база тыптып турар апарганы элдеп чүве.

Суурга ужуражылгалар, оюн-концерттер ортумак школаның спорт залында болуп турар. Культура бажыңында дег сандайлар бар эвес, дыка-ла таарымча чок боор-дур. Чежеге дээр школаның спортзалын саза базып кээр кызылтайгажылар боор? Кино база шуут көргүспестээн, ийи-чаңгыс болурда база спортзалды школа директорундан ээрежип, чаңнып турган арга-чадаарда көрүп турарлар.

Аныяктарны ындыг-мындыг деп чемелээш, Культура бажыңын өскээр «саара» бээрге кайын боор. Ол чылдак эвес-тир. Оларның ортузунга кижизидилге ажылын чорудар культура одаан сегидип алыры чугула. Маңаа хамаарыштыр «Кызыл-Тайга» совхозтуң дирекция (директору К. Донгак), суурда суму чагыргазы (даргазы Ю. Ондар) дарый боттуг хемчеглерни чорудуп тургаш, көдээ Культура бажыңын «диргизери» хүннүң соңгаарлаттынмас айтырыы-дыр.

Түлүш КАРЫМА.
(«Шынның» корр).

Школа амыдыралындан

МАРАФОН СООНДА БОДАЛДАР

Ноябрь 17-де Кызыл-Арыгның дузалал школазынга профэвилел организациязының калбак хуралы эрткен. Ук хуралга Таңды кожууннуң өөредилге килдизиниң эргелекчизи Любовь Григорьевна Иванова база Балгазын суму чагыргазының даргазы Зоя Манчыховна Донмит олар киришкен. Хуралга илеткел кылган профкомнуң оралакчы даргазы Б. Т. Аңгырак школаның өөредилге-кижизидилгелиг ажылы эрткен өөредилге чылында чедимчелиг болганын демдеглээн. Башкылаашкын ажылында улусчу педагогиканы нептередириниң таарымчалыын хуралга сөс алган башкылар чугаалап турду. Оон ыңай амыдырал-чуртталга, культура-массалыг адырлар аайы-биле харысалгалыг башкылар дыңнадыгларны кылган.

Хуралдың бир кол айтырыы — Кызыл-Арыгга марафон эрткениниң дугайында. Марафон чазын-на эрткен-даа болза, бо хүннерде ооң дугайында чугааның эгелип келгенинде чылдагаан бар болган. Марафоннуң канчаар эрткениниң дугайында тодаргай дыңнадыгны С. С. Седенбал кылган.

— Акшаландырылышкын айтырыының нарыыдааны күрүнениң школаже көрнүр шивээзиниң баксырааны марафон эрттирериниче бисти албадапкан — деп, Сергей Саянович чугаалаан. — Марафонга чедир школавыс мыраңай куруг байдалга турдувус. Башкыларның дузазы-биле ийи удаа акша чыгаш чарлал-реклама, транспорт хөлезилээр аргалыг болдувус. «Таңды-Уула» солуннуң типографиязы 500 муң түңнүг акшага каастап сиилбээн халас чалалгаларны өргээн. Ол баштайгы канчаар-даа аажок ажыктыг, кол өзек дуза болган. «Россия, «Революцияның чалбыыжы» совхозтар ийи хүн иштинде үргүлчүлээн байырлаалга 50 хире кижини чемгериптер аъш-чем-биле дузалааның демдеглээри албан. Ынча хөй кижи киржикчилиг боор, эндерик акша-төгерик, белек-селек мал-маган өргүп сунарын, ажы-биле чугаалаарга, бис манаваан-на болгай бис. Ол дээш марафонга келген аалчыларга черге чедир мөгейип, улуу-биле «четтирдивис» дээр бис. Марафонувус республика хемчээлдиг эрткен дизе чазыг болбас.

Онзалап демдеглеп каарывыс болза кожууннуң чагырга чериниң мурнундан 8 олуттуг чаа автобусту бергени биске үнелеп четпес өөрүшкү. Ол өөрүшкү-биле капсырлаштыр «Эне сөзү» солунда бистиң марафонувустуң дугайында бижээн материалды номчуптарга, сагыш караңгылаар одуруглар бар чорду. Кожууннуң чагырга чери чаа автобус хүлээдип берген турда-ла, эрги автобус берген деп каан. Бо хажыткан барымдаа болур ужурлуг. Автобустуң үрелгени кымның-даа эвес, мээң удуртукчу кижиниң буруузу-дур — дээрзин директор медеглээн. — Артык кезектерни тыптыныш алдывыс, автобус бо хүннерде халып эгелей бээр. Дыка-ла эпчок байдалга таварыштывыс. Кожууннуң чагырга чериниң мурнунга тайылбыр берип, буруу миннири аарышкылыг-ла херек апарган. Школа коллективиниң мурнундан «Эне сөзү» солунга эдилге-чазалганы парлаарын негээр апаар. Оон ыңай мындыг домак база бар: «Шагдаа, аъдын кажан эккээр сен?» Ол чүү кончуг чоор?! Шынында Тес-Хемниң шагдаа килдизиниң ажылдакчызы Ш. Д. Чооду аазаан аъдын август айда-ла школага эккеп хүлээдип берген. Ол дээш эрге-хоойлу ажылдакчызы Шолбан Дүкеевич Чоодуга база буруувус миннир ужурлуг бис. Солунда үнген материалдарда чүгле бо ийи фактыдан өскезинге, чөпшээрежип болур. «Эне сөзүнүң» корреспондентизинге медээ-дыңнадыгны доора, кыдыындан кижи бергени илдең чорду.

Бо хүннерде школаның мал-маганы: 3 мыйыстыг бода мал, 5 чылгы, 31 хой, өшкү санаттынып турар. Аъш-чемден, акша-көпеектен-даа кызагдай бергенде дузалал ажыл-агыйы улуг дөмек болур чорду. Ынча мал-маганга кышкы кажааны кылып, сиген-шырбиил дээш шыдаттынар шаавыс-биле баш удур белеткеп алган бис.

Ачы-дуза марафонун эрттирери амыр эвес харысалгалыг ажыл-херектиң бирээзи чорду. Бети дээрге, чондан кирген белек-селекти эмгелеп, башкарып аары улуг ажыл. Эт-сеп, аъш-чем аймаан, мал-маганны тускайлап, бөлүктеп хуваары чугула. Ылаңгыя мал-маганга зоотехниктиг учётту школа албан черинге чорудары кончуг нарын айтырыг. Бистиң частырыгларывыс өске эш-өөрге өөредиг болзун — деп, директор чугаазын түңнеп доосту.

Сергей Саяевичиден райОНОнуң бухгалтерия аппарадының дүжер деп турарынга хамаарыштыр бодалын айтырдым.

— Школаларның бухгалтериязы сумуларга турарга таарымчалыг деп бодаар мен. Санажылга, шилчидилге кылыр айтырыгларын сумуга, чоогунга шиитпирлээри таарымчалыг.

Сергей Саяевичиниң сагыш човаашкыны болза интернатта турар уругларының идик-хептен бергедеп турарында. Акша-төгерик бар-даа болза, баазадан аптар идик-хеп чок болур. Башкылар, кижизидикчи башкылар бажыңнарындан эргижирээн идик-хевин-даа эккеп кедирип турар-ла-дыр.

Күрүнениң долу хандырылгазында турар ажы-төлдү чугулалап көрүптер аргазы тыпты берзин деп идегел турзун ам.

Хүлер-оол ЧАМЗЫ.

Сөстен берип көрүңер

ЧӨПШЭЭРЕЖИП ШЫДАВАС МЕН

«Азыралда аппарат ажылывыска дужамык болду» деп эгелиг Валерий Сендажиниң, Дардан Монгуштуң чүүлү 1994 чылдың декабрь 20-де үнген № 210 «Шын» солунга парлаттынган.

«Тываагросервис» каттыжышкынның болгаш аңаа чагырткан салбырларның ажылдакчыларының, аппарадының чөптүг килеңнээшкинин парлаттынган ол чүүл болдуруп турар. Чүге дээрге, ында кирген фактылар хоозун болгаш тодаргай барымдаа чок. Чүүлдүң авторлары дамчыыр чугааларны ажыглааны илдең: оларның хөлезилеп алганы орнажылга пунктузунуң бажыңындан оларны «үндүр сывырар» бодап турарлар дээни — чүвениң алыс шынынга көңгүс дүүшпес-тир.

1993 чылга чедир орнажылга пунктузун инженер-техниктиг лаборатория (директору Ю. А. Тихеев) хөлезилеп алган турган. Техниктиг орнажылга пунктузу ИТЛ-ге хөлезиге турган үеде керээниң бүгү негелделери күүсеттинип келген. Көдээ ажыл-агыйның бараан бүдүрүкчүлеринге белдирлерни, агрегаттарны, одалга насостарын болгаш өске-даа чүүлдерни септээр талазы-биле чагыгларны лаборатория чогуур үезинде күүседип, септелге фондузун орнаштырарын боттандырып турган. Инженер-техниктиг лаборатория бодунуң суурун 1993 чылда тургузуп алган болгаш техниктиг орнажылга пунктузундан көжүп чоруй барган.

«Тываагросервис» каттыжышкынга В. Сендажи келгеш, орнажылга пунктузунуң бажыңын аңаа хөлезиледирин, дамчыдып бээрин дилевишаан, бодунуң ажылдакчылары-биле кады бүгү хүлээлгелерни күүседирин, тодаргайлаарга, белдирлерни болгаш агрегаттарны орнаштырып бээрин боттандырарын, а ол ышкаш үүрмек септелгелерни кылырын аазаан кижи. Ол бүгү чүүлдерни ооң кылырынга чөпшээрежилгени берген. Ындыг турбуже белдирлерни болгаш агрегаттарны орнаштырары чоорту кошкаан, а ооң аазаан септелге ажылдары барык кылдынмаан.

В. Сендажини орнажылга пунктузундан тып алыры дыка берге, ол дугайында СТБ-ниң удуртукчулары, ажыл-агыйларның төлээлекчилери бадыткап болур. Ажылдаар черинге В. Сендажиниң шоолуг турбас чоруунуң дугайында ажыл-агыйларның удуртукчулары меңээ чаңгыс эвес удаа хомудалын илергейлеп турганнар. В. Сендажи Көдээ ажыл-агый болгаш аъш-чем яамызынга азы каттыжышкынга колдалыр коштур кижи болган. Токарь станогун садып алырынга акша-хөреңгилерни бээрин ол дилеп турду. Ындыг станокту садып алыры — эки херек-тир, ынчалзажок кажан бүдүрүлгелерниң, совхозтарның ажылчыннары 3-4 ай дургузунда шалың албайн турар сан-хөөнүң бо берге үезинде токарь станогун садып алырынга акша-хөреңгини тывар дугайында айтырыгны шиитпирлээри шуут болдунмас дээрзин дорту-биле айтыр апаар.

Орнажылга пунктузунуң ажылы чорбас болганда, организастыг хемчеглерни алыр ужурга таварышкан бис. Тодаргайлаарга, көдээ ажыл-агый машиналарының техниктиг ажаалдазын хандырар талазы-биле техниктиг төптү орнажылга пунктузунуң баазазынга тургузарын шиитпирлээн болгаш ол ажылга Сендажиниң бодун база киириштирерин дугурушкан бис. Орнажылга пунктузундан Сендажини үндүр ойладыр дээн деп, ол бодунуң чүүлүнге бижээн, а ону орнажылга пунктузундан кым-даа үндүрер деп бодаваан.

В. Ф. Загвоздкин кабинединге олурбас, ону тывары дыка берге деп, В. Сендажи оон ыңай бижээн. Доктааткан тодаргай шактарда кабинетке олурар кижи мен. Бухгалтер кижи ышкаш, кабинетке үргүлчү олурары — мээң ажылымның аайынга канчап-даа таарышпас болгай. Янзы-бүрү айтырыгларны, хандырылганың айтырыгларын шиитпирлээр, ТР-ниң Чазааның, Көдээ ажыл-агый болгаш аъш-чем яамызының даалгазы-биле сургакчылаар ужурга база таваржыр-дыр мен. Каттыжышкында 10 ажыг кижи ажылдап турар деп, автор бодунуң чүүлүнге айыткан, а херек кырында сес кижи ажылдап турар. Кажан каттыжышкынны тургузарда, аппараттың ажылдакчыларының санын 31 кижи кылдыр доктааткан чүве. Ол дугайында документилер болгаш Устав бадыткап турар. Ажыл-агыйлардан, бүдүрүлгелерден келген 118 делегаттар ол дугайында бадылаан чүве. Сан-хөө байдалының бергезин барымдаалааш, чолаачыны тутпайн, автомобильди бодум башкарып турар мен. Агросервис, чаа сайыт ажылдакчыларны тарадыр сывырар деп турар дээн хөөнү автор база бижээн. Ажылдакчыларны тарадыр сывырар дээн бодал чок, а агрохандырылганың, агросервистиң, агроүлетпүр энергонуң албан черлерин чаңгыс аай албан чери кылдыр каттыштырар дээш оралдажышкын турган. Ынчалзажок акционержидер болгаш рынок харылзааларын калбартыр үеде бо айтырыг ам дээрезинде шиитпирлеттинмээн.

В. Сендажиниң, Д. Монгуштуң чүүлүн парлаар мурнунда ында айыттынган фактыларны «Шын» солуннуң редакциязы хынап көөр ужурлуг турган. Барымдаа чок болгаш харын нүгүлдээшкинниг чүүл моральдыг когаралды чедиргени дээш ук материалдың авторунга хамаарыштыр судка хомудалды киирер ужурга бистиң каттыжышкын албадаттырган дээрзин хамыктың сөөлүнде демдеглээр болааң мен.

Валерий ЗАГВОЗДКИН,
«Тываагросервис» каттыжышкынның даргазы.

КАДЫ-КОЖА — ХАНЫ ЧАҢГЫС

Салчак МОЛДУРГА.

(Эгези № 213 «Шында»)

Бо бүгү ажаалда-тежээлде Кудурукпайның «үүлгедии»-дир деп билип кааш, ыядың човаанывысты чүү дээр!

— Канчаар-даа ажылдадыр болза, ажылдатсын, чүгле бис ийи ышкаш аныяк, бот эрлерни мынчаар азыраар чүве болза, ана ат, бужар чүве-дир оң — дижип, ээлчеглиг каткы-иткивис төп артып калдывыс. Удатпаанда, чаагайжыды туттунган бажыңывысты хөй ажы-төлдүг математик эживиске күзелдиивис-биле чайлап бергеш, оон арай хирелиг чавыт бажыңче көже берген турувуста, кужур Шини-Байырывыс эргинден-не чыдыырган, думчуун дырыштырып кирип ор:

— Фу, өрээлинер чоп кончуг ытсыг чүвел, оолдар? — диди. Бис дээрге хаван эъдин, хой эъди ышкаш, дүлүп чип, мүн кылып ижип турувуста, ындыг болбас-даа арга чок! Шынап-ла, «хаванзыг» деп чугаавыс ол эвес чүве бе?

— дижип, хейде-ле бодувусту кочулап, аанакайып далдыр каттыржырынга өй болган бис. Бо таварылга соонда, Кудурукпай даргавыстың азыралы улам күштелген: бирле ажылдааш кээривиске, хаванывыс эъдин бүдүн хой эъди-биле солуп каан, картошка, капустаны өрээл азыында оваалай төп каан чыдыр. Хаван эъди-биле болган төөгүвүстү колхоз даргазынга «хоптанган» дээш, ажыл-агый эргелекчизин чемелээн-даа черивис бар. Чогум-на ол үеде «Бүгү-ле чүвени кижиге, кижиниң чаагай чоруунга!» деп, Н. С. Хрущевтуң идип үндүрген лозуңу чер-черге кидин нептерээн турду. Бистиң көдээге ооң чайгылыш чок суртаалчызы болгаш боттандырыкчызы чогум-на Хертек Чүдекеевич турган. Бисти чүдеп-даа артык колхоз даргазының сагыш човаашкыны кончуг човадып турган. Аргалыг-ла болза, боттарывыс күжүвүс-биле чүве кылыр, акша-мөңгүнүвүс-биле саттынар, тыптынар деп ыяк шиитпирлеп алган турувуста, бирле хүн Кудурукпай бажыңывыска аныяк, чараш, баштак-даа орус эр эдертип эккеп:

—База бир бо эрни силерде киирип келдим. Түр кижи, кезек када шыдажып, сынмарлажыңар. Интернационалчы үлегериңер көргүзүңер, башкылар! — деп мындыг. Даргавыстың орустаары хирелиг болгаш, чаа чурттакчывыс бодун боду тапыптырды:

— Василий Селиверстов, чер инженери, адазын адаары албан эвес — дээр кижи болган. Ынчаарда, шынап-ла, интернационалчывыс хоозун чугаа эвес турган болдур ийин. Тээлини, районнуң өске школаларын чугаалаваска, чүгле Шуйга безин орус, украин, украин-тыва, хакас-орус холушкак өг-бүлелер тургулаан, оларның дугайын сөөлзүредир «Чырык үем» деп шүлүглелимге хандыкшыл-биле бижээн мен. Найырал, ынакшыл сагланнаар турган чүве-ле болгай. Улустарның эп-найыралын суртаалдаарынга партком секретары Х. Б. Биче-оол, Х. Ч. Кудурукпай, К. Чамый даргалар, башкы Салчак Майны, колхозчу дарган Кара-Донгак Шыжыыр эң идепкейлиг, көскүлең кижилер турган. А бистиң чаа чурттакчывыс В. Селиверстов угаан, хол ажылынга бир дөмей мастер кижи болган. Ооң үлегери-биле хаван эъдин, дагаа чуургаларын үске хаарып чиир, лозуң-плакат, хана солун бижиир, чуруурунга шуут-ла мергежээн турдувус. «Шуурган» деп номумнуң өзээ чогум-на ол чылдарда тургустунган. Интернационалчы эш-өөрүвүс-биле кады черниң кылымал эдеринчизин октаргай делгеминге Совет Эвилелиниң салып үндүргенин база-ла Шуйга. күзүн демдегледивис.

ССРЭ-ниң Дээди Соведипге соңгулдалар бүдүүзү турда, биске конторадан чарылга кыс чүгүрүп кээп:

— Силер ийи башкыны даргалар хуралдап хереглеп тур — деп мындыг болган. Чеде бээривиске, Кудурукпай дарга:

— Бо чугула кампания үезинде көдээ интеллигенцияның ролюн чонга көргүзер болган-дыр силер — деп ынак сөстерин катаптавышаан, мени — Соңгулда комиссиязының кежигүнүнге, эжимни секретарынга ажылдаарын сүмелээн — диди. Эгезинден тура-ла ынчалдыр хөй-нийти ажылынче шымнып киргенивис ол чүве. Ынчаарда ССРЭ-ниң Дээди Совединиң депутадынга кандидадывыс обком секретары А. В. Анкудинов турганын эки сактып тур мен. Комиссия кежигүнү даалгавыс багай эвес күүсеттинген ышкаш ийин. Ол-ла чылын эжим Калдар-оол (Иргит) СЭКП кежигүнүнге кандидаттап кирген. Партком секретары Х. Б. Биче-оол мени база партияга сүмелеп турза-даа, ындыг улуг идегелге белеткел херек дээш ойталап каапкан мен. Мээң ындыг туружум колхоз даргазынга элдептиг ышкаш сагындырган...

Шуйга сөөлгү ажылдаан чылымның часкаар чайы турган боор. Колхоз даргазы школага чедип келгеш, башкыларны чыылдырган:

— Бөгүн улуг-хүн, дыштаныр эргеңер үрей берди деп бодай бербеңер, дуңмаларым! Дөө Манчүрек кавызында көк ышты көрүп тур силер. Дүүнне өрттенген тайга-дыр ийин. Ону өжүрери-биле район төвүнден, колхозтардан база улус кээр. Көдээ интеллигенцияның үлегер-чижээн маңаа база көргүзүп, өрттү өжүреринге мурнуку одуругга чоруур боор силер деп идегеп тур мен — деп чарлаарга, мындыг байдалда аңаа кым удурланыр боор. Ол-ла дораан Манчүректе чадаг, күш-хүнезинниг четкеш, имир дүшкүжеге өрттү өжүрүп доозупкан бис. Аңаа, шынап-ла, бүгү район киришкен деп чугаалап болур. Ол дугайын үстүнде адааным «Чырык үем» деп шүлүглелде бижиттинген.

Күзүн бе азы чазын бе, арай сагынмайн-дыр мен. Шуйнуң колхоз даргаларының манаваан бир мындыг таварылганың херечизи болган мен. «Мурнакчы» колхоз конторазының баарынга, эртен эрте, чиик-кара кээп тура дүшкен. Оортан С. К. Тока үнүп келгеш, ыңай-бээр кезек чындыңнады базып турда, баштаар черниң даргалары эскерип кааш, үне халчып кээп, уткуп мендилешкен соонда, партком секретары Хертек Биче-оол:

— Сагындырбас, кончууңарны аа, дарга? — деп Токага чугаалаарга, оозу тургаш:

— Кадагааты элчиннер эвес, сагындырып чоор боор. Байдалыңар-биле таныжар дээш дуюкаа чедип келгеним бо. Куду инек, хаван фермазынга, школага, эмнелгеге база чордум. Суур бажында, хараган аразында бир өгге кире дүшкеш, шайлап-даа алдым. (Чаа, ол дугайын соонда-соонда, даргалар!) Мээң кол-ла сорулгам — малчыннар амыдыралы-биле таныжары—дээш, Кудурукпай даргаже көрүнгеш: — Че, чүл, хап орар бис бе, эш Хвостов? — дээрге, Токаның оюн-баштаан билир даргалар хүлүмзүрүп кааннар. Х. Ч. Кудурукпайны С. К. Тока аажок хүндүлээр, эш-хуу езу-биле көөр кижи-дир эвеспе деп иштимде бодап каан мен...

Кандыг-даа үүле-херектерге эгелекчи, организакчы, кижилерге эвилең, сагыш човангыр Х. Ч. Кудурукпай ышкаш колхоз даргаларын салаа базып санаар болза, ындыг-ла кончуг хөй эвес боор. Кудурукпайның бодум хуумда, ховар дээн салым-чаяанныг, өттүнүп өөренип алырынга төлептиг бүдүш-шынарлары хөй удуртукчу деп Шуйга ажылдап чораан чылдарымда эскерип билген мен. Ооң кара угаан, хөрек-биле бодап кылдырткан суггарылга системазын Мөңгүн-Тайгаже чапа бергеш, бир-ле катап Тээлиже ужуп бар чорааш, самолеттан барааның көрген мен. Ооң дидим, чаартыкчы, чогаадыкчы бодалын чаңгыс чер-чурттуглары бедии-биле үнелээр чораан. Шуйнуң бир кудумчузун ооң ады-биле адааны таварылга эвес. Кол-ла чүве — ооң ажыл-херектери аңаа эки тураскаал ол. Х. Ч. Кудурукпайның кижи бүдүжү, амыдыралчы тура-соруу салгалдарда чурттап чоруур.

Бай-Тайгага ажылдап, чурттап чораан чылдарым меңээ халас барбаан. Мөңгүн-Тайга ооң чагыргазынга турда, ук районнуң партия, совет органнары мээң башкы, чогаал, хөй-нийти ажылымны болур-чогууру-биле үнелээн. Октябрьның 50 чыл оюн таварыштыр мени районнуң Хүндүлел дептеринге киир бижээни оон шынзылга бижиинде атты СЭКП райкомунуң ынчаардагы бирги секретары Александра Айыжыевна Салчак салганын ам-даа чылыы-биле сактып чоруур мен. Бай-Тайганың чону, чогаадыкчы оолдар, кыстары-биле мээң үр чылдарда ужуражылгаларым, кады ажылдажылгам, эп-найыралым кылып. Ол чонга, чуртка хүндүткелдиң боодал чечээн арт-сын ажыр сунуп тутпушаан, «Бажы бедик Бай-Тайгага» ынакшылдың ырын карактарым суглуг чорааш, чүлдү-чүрээм ханызындан ырлап чоруур дээн мен...

Ары чарык кожаларывыска ус-шевер өңнүктеривис база турганын айтыры артык эвес. Бир-ле кыжын Шуйдан Очур-дарган деп кижи аалдарывыска 2-3 ай-даа чыгыы узанган. Ол өөвүстүң чүък талада ширтек кырынга саңсалыр хевирлиг чалгыяк дашка ыяш хөмүрү оваалааш, хөрүк орнунга демир баштыг дая даңза ышкаш, чес үргүнү ажыглап турган. Кылыр чүүлдеринге өйлей кезип, таптап алган мөңгүнүн оозу-биле хап кызыдыр хөрүктеп, хензиг нарын херексели-биле аңаа чүүл-бүрү хээлерни сиилбип сырыладыр, берге, шүүттүг-даа ажыл болгап! Ынчалдыр хүннүң-не дөңгүреңейнип, үрдүнүп-чайдынып олурда көөрге, арны хөрүктээн демир-дези ышкаш, хан кызып, бызыраартыр деридип, соң-соң диртейтир ыжа бергилээр. Өкпе-хөрээнче та чеже хире хөмүр, дуңзаа чыды, демир кагы кирип турар чүве, ол хире үнген күш, материал чарыгдалының, белен болган кылыгларының өртек-үнезинче шоолуг-ла кичээнгей салбас, кылган чүүлүнүң шынарынче, каас-чаражынче суңдуккаш, олча-ажык дугайын уттуптар хевирлиг кижи ийин ол. Ачамның аңаа чулар-чүгеп, эзер дериг-херекселиниң хөлезининге айыткан бызаа, молдургалыг сарлыын харын-даа көвейзинер турган. Ынчалдыр-ла ол ийи кожа аалдың ээлерин аът дериг-херекселдери-биле бүрүн чүмпээш, кыстарны мөңгүн билзек, сырга аймаа-биле чепсеглээш, хөлезинин катап келгеш алыр болгаш, ол-ла олчаан сураг барган. Мырыңай удаажыраанда, ол буянныг дарганывыс өкпе аарыындан өлген деп чугаа дыңналган, ооң өрезин кым-даа негеп келбээн, ол чорук аалдарывыс ээлеринге дыка-ла эпчок, чованчыг болган ийик...

Барыын-Хемчиктен-не боор, Чирик-Чоодур деп тырың-кара кижи база аалдарывыска шаңылдыыр, колуп-чирим, холак-дужак, кижен өрүп, баглап чоруп турганын сактыр мен. Ачамның чугаазындан алырга, ол кижени 16 баг чедир өрүптер кижи дээр чүве. Бистиң кандыг-даа кижен ызырындырбас, үзе теп каар бора аскырывысты ол кижиниң ачамга белекке берген хөй өрүглүг чоон кара кижени чүгле томаартып шыдаан. Ол кайгамчык уран эт мээң бир кыска шорбажылап бижээн шүлүүмге үлегер болуп кире берген-даа турар чүве.

Чоодунуң өрүп берген
Чодур-кара кижени дег,
Чоон чаштыг кызыжакка
Чоп-ла кончуг ынакшыдым?..

Оон ыңайгызын сагынмайн-дыр мен, чевен, бүдүүлүксүмээр-даа болза, оолак шаамның баштайгы шенелделериниң бирээзи болгаш-ла, ук одуруглар сагыжымга ызырнып артканы ол боор. Кажан-на бир көргеним ус-шевер Чоодур эвес болза, ындыг «үлегерни» кенеп оолак кайын белен тывар турган деп мен.

3. «КАДЫ-КОЖА — ХАНЫ ЧАҢГЫС»

Шору хөгжүй берген, тараалаң-хадылаң төп кожууннарның салдары кыдыкы кожаларынга халдааны чугаажок. Эрги солун, сеткүүл, дептерлерден көөрге, мындыг кожаң ыр ишкээртен нептерээни-ле илден:

Үрбүн оглу кээргенчиг,
Үттеп-сурап чедип-ле кээр.
Үттүг-чарның тудуп алган,
Тараа дилээр кээргенчиг.
Кашпал оглу кээргенчиг,
Харбап-сурап чедип-ле кээр.
Какпак чарның тудуп алган,
Тараа дилээр кээргенчиг.

Ук кочу ыр Өвүр, Мөңгүн-Тайганың Ары-Хемчиктен тараалаар аныяктарын база-ла оюп эртпээн:

Өвүр оглу кээргенчиг,
Өглер кедээр кээргенчиг.
Өрге-күске тудуп алган
Тараа сураар кээргенчиг.
Шары, буга кожуп алган
Саглы оглу кээргенчиг
Сарыг ыдын тудуп алган,
Тараа сураар кээргенчиг.
Хайнак, сарлык кожуп алган
Каргы-ла оглу кээргенчиг.
Калдар ыдын тудуп алган
Тараа сураар кээргенчиг.

Өрге-күске, сарыг, калдар ыт дээрге-ле билдингир — тарбаган! Бо амытан чок черниң улузунга ол, шынап-ла, ытка дөмей — хөктүг, каттырынчыг-даа турган боор. Чамдыктарынга ол кожамыктың дузун ажыдарынга херек болган-даа чадавас. Кочу, баштак чежемейниң-даа анчыг, ажыг турган болза, ындыг орнажылга амыдыралга турган, а кожаң ыр боду аныяк оолдар, кыстарны, харын-даа таныштырып, чоокшулаштырарынга уржукчылдак болуп турган хире чүве.

Адавыс Шуйда Ногаан-Карак деп шолалыг Дар-хөө деп кижи-биле кылып өң-тала чораан. Чер аңдарып, үрезин чаштырып, дүжүт ажаап алырынга бистиң улуг кыр хайнак шарывыс аңаа ачыжага барган турган. Кайы-даа тала күзүн эът, тараа талазы-биле хомудал чок санажып ап турган. Хуу арат ажыл-агый, мал, чер ажылының ачызында чүгле өң-тала эвес, харын куда-баар-даа болуп чораан төөгүвүс дириг! Бөгүн-даа ол чараш, чаагай чаңчыл уламчылавышаан.

4. «ӨВҮР ХАДЫП, КАРГЫ ХАДЫП»

Хааржактың сенчизи дег,
Калбак баткан Хандагайты.
Калга кыстар дaараан ышкаш,
Каас-чараш Хандагайты.
Удазынның ужугу дег,
Узун баткан Хандагайты.
Уран кыстар дaараан ышкаш
Угулза дег Хандагайты —

деп ырлагылаар боордан башка, Өвүр дугайты огулуг-ла билир чүвем чок турган. Аалдарывыска Саглыдан дижир, докпак деңзилиг, дус садыглаан улус харын кээрле чүве. Шай согаажының дажы хире шөйбек дусту хөй-биле-даа ап-ла чордувус. Саглыдан Дус-Дагга чедир талыгыр, аңаа челип. дусту казып тывары, оон бээр чүдүрүп сөөртүрү ындыг-ла амыр эвес дээрзин ынчан кайын билир ийик мен. Дус мында чок болганда, садыызынга хой, өпкү тудуп бээри-даа биске барыктыг херек чүве ийип оң.

(Уламчылыг).

● *Улус өөредилгезиниң хоочуннары*

ХИМИЯ БАШКЫЗЫ

Мөңгүн-оол Бораевич Куулар 1943 чылда Бора-Тайгага Ада-чурттуң Улуг дайынының кадыг-берге үезинде хөй уруг-дарыглыг тараачын өг-бүлеге төрүттүнген. Школаны четкеш, Бора-Тайга школазынга өөренип эгелээш, школаны дооскан соонда башкы болуп, бичии чаштарны эге билиг-биле чепсеглеп, оларны төлептиг кижилер кылдыр кижизидериниң харыысалгалыг, берге оруун шилип алгаш, Кызылдың башкы институдунуң химия башкылаар салбырынга өөренип кирген.

Баштайгы үеде бергелер хөй болган: ол шагда көдээ школаларга программага дүүштүр дериг-херекселдер-биле дериттинген кабинеттер бар эвес, самбыра, чугай, саазында чураап чуруктар-биле өөредир. Ынчалза-даа хөй кижилиг өг-бүлеге кандыг-даа ажылды кылып, бергелерни туруштуу-биле ажып чаңчыккан кижи орта ундараваан. Институтту шыырак дооскаш, ол-ла төрээн Сүт-Хөлүнге кээп, Суг-Аксы, Кара-Чыраа. Бора-Тайга школаларынга химия башкылап, улус өөредилге килдизинге инспекторлап-даа ажылдаан. Улуг-биче кижилер-биле чугаалажып билир, ажылды организастаарынга суплулуг кижини чон, эрге-чагырганың үстүкү органнары эскерип, ону партия органнарынче депшиткен. Ынчаар Мөңгүн-оол Бораевич партком секретарьлап каш чылдарда база ажылдаан. Ынчалза-даа башкы ажылы аңаа эң-не эргим, чоок, амыдыралында кол күзели ол болганы-биле катап башкылап, Баян-Тала ортумак школазынга химия башкылааныындан бээр ам элээн каш чылдар эрткен. Ол бодунга, эш-өөрүнге, өөреникчилеринге бедик негелделиг, бодунуң эртемин ханы билир. Ооң кичээлдери янзы-бүрү хевирлиг: практиктиг, лабораторлуг ажылдар, дуржулгалар-биле байлак. Шудургу ажыл-ижи-биле коллективтиң, чонуң хүндүткелин чедип алган. Ам ол школада улуг башкы. Школада ооң удуртулгазы-биле дерип кылган химия кабинеди чүгле кожуунда эвес, республикада дээре кабинеттерниң бирээзи.

Мөңгүн-оол Бораевич удавас дээди категорияның башкызы деп атты чедип алыр дээш шудургу белеткенип турар. Ол 8 уругнуң адазы. Оларның бежи Баян-Тала школазын дооскаш, ам дээди болгаш тускай ортумак өөредилге черлеринде чедиишкинниг өөренип турар, арткаңнары ол школаның аңгы-аңгы класстарында.

Мөңгүн-оол Бораевич дузааргак биче сеткилдиг, аныяк башкыларга байлак арга-дуржулгазын күзелдиг-биле дамчыдып берип чоруур, хоочун башкы.

Дагба ХОВАЛЫГ.
Хоочун башкы.

МУЗЫКА БАШКЫЗЫ

Кижиниң сонуургалы чажындан-на хевирлеттинип тургустунар. Чамдык улус бойдустуң хайырлаан тускай уран талантылыг-даа болгулаар. Ыраажылар, чуруукчулар, хөөмей-сыгытчылар, караң-көрнүрлер, илби-шидилиглер, бертик-межел эмнээр тудугжу кижилер, хамнар төрүмелинден чаяаттынган кижилерге хамааржыр. Оон аңгыда ызыгуур дөзеп салгааннар база тургулаар. Композиторларны, чогаалчыларны база салым-чаяанныг кижилер деп бодаар мен. Ынчангаш чижек кылдыр бот-тывыңгыр композитор, башкы Борис Сайынны киирдим. Ол Чыраа-Бажы, Бажын-Алаак ортумак школаларга өөренип чораан. Өске өөрлеринден хөгжүмге сундулуу-биле ылгалып турган. Оон төрел ызыгуурундан хөгжүмчү кижи-даа турбаан. Ынчалза-даа даайлары, авазының ачазы аас чогаалын эки билир чечен-мерген улустар чораан. Ынчангаш ол бичиинде кырган-ачазының тоолдарын, төөгүлүг чугааларын кичээнгейлиг дыңнап келген. Ынчалдыр школачы чылдарындан эгелээш, музыкага сонуургалын улам байыдып эгелээн.

Сөөлзүредир ол уран чүүлдүң көскү удуртукчузу, ыры, танцының баян-биле мергежилдиг үдекчизи болу берген. Борис Сайын кожуун, республика уран чүүл көрүлделериниң идепкейлиг киржикчизи. Чыраа-Бажы болгаш Кур-Чер школаларынга ыры-хөгжүм башкылап тургаш, өөреникчилерниң сонуургалын чаалап ап турган. Чаа дилээшкиннерни, янзы-бүрү кежээлерге, көрүлделерге, кичээлдерге белеткелдерни кызымак, чүткүлдүг кылып келген. Ол чорук уран чүүлге хандыкшыырынга, чогаадыкчы чоруун көдүреринге, методиктиг мергежилин бедидеринге улуг идиг болганы чугаа чок. Ам ооң ат-сураа республикада билдингир апарган. Б. Сайын элээн каш ырларның аялгаларын чогааткан.

Амгы үеде Межегей суурда уругларның уран чүүл школазында башкылап турар. Ол ышкаш школада база шактарлыг. Ийис оолдары 7 класс чеде берген, бирээзи баяннаар болган. Уруглары музыкага кончуг ынак.

— Бо чайын «Азастың Лилиязы-94» деп бот-тывыңгыр композиторларның фестивалынга база катап киржир аас-кежиктиг болдум. Ындыг бирги фестиваль 1988 чылда болган чүве. Фестиваль онзагай байдалга эрткен. Тожу—каас-чараш бойдус-чурумалдыг байлак оран.

Фестивальга 20 ажыг кижи кириштивис. Кижи бүрүзү чонга бараалгадыр тускай ырларлыг. Мен хуумда К. Черлиг-оолдуң «Тожу чечээнге» сөзүнге аялганы чогаадып алгаш, белек кылдым. Фестивальга ырларымдан аңгыда, Т. Кызыл-оолдуң «Тожуларым», Күжүгет Алексейниң «Онзагай суур» деп шүлүктеринге аялгаларны база бараалгаттым. Кол сорулгавыс улуг-биче композиторларның ырларын чонга чедирери турган. А Тожу дугайында ырлар дээш тускай шаңналдар база турган. Орта бирги черге кирдим. Оон аңгыда 1994 чылдың октябрь 15-те Чадаанага болган шүлүкчү, ыраажы, композитор Мерген-Херел Монгушка тураскааткан сактыышкын-концертке база кириштим. М-Х. Монгуштуң ырларын эки күүсеткени дээш ийиги черни алгаш, 200 муң акша өртектиг хевис-биле шаңнатканын база чугаалады.

Чер, чурт дугайында аялгалар бижиир кол сорулгалыг мен дээр болду. Ындыг-ла болзунам.

Оолак ДҮЛҮШ.

СТОЛОВАЯГА БОЛГАН ТАВАРЫЛГА

Ажыл-херек аайы-биле декабрь 1-де Чадаана хоорайлап эртип чыда, вокзал столоваязындан чемненип алыр дээш, чем алгаш столга чемненип орумда, иштим изинейни берген. Ону-даа тоовайн чемненип алгаш, вокзалга автобус манап турумда, тыныжым кыскалап, арным изип, бажым дескинип, иштим ажыңайнып туруп берген. Ол аразында ында бойдус камгалалының даргазы Анаш-оол Тюлюшович чедип келгеш:

— Кайыын келдиң? Арның агара берип-тир, улуг аараан кижи-биле дөмей-дир сен — деп мындыг.

— Столоваядан чемненип орумда иштим изип, бажым дескине берди, бодум арай баксырап тур мен дээримге:

— Дүрген столоваяга баргаш, сүттен садып иживит — деп сүмеледи. Столоваяга баргаш, кассирге «хораннаны бердим ышкаш, сүттен садыцарам» дээримге, бир стакан сүт берген. Оон улаштыр:

— Мында эрги чемнер бардыр аа? — деп айтырдым.

— Бо столоваяның септелгезин чаа доосқан, күскези хөй боорга, күске хораны чажып кагдывыс — дээш, чемненир залдың шалазының кыдыын долгандыр күске хоранын адыш-адыш хирени огжагар ак кылдыр төп каанын көргүстү.

— Чоп хораннап каггы дег канчап мынчаар ажылдап турар улус силер? — дидим. Демги урут дүште-даа чок, «даргаларга барыңар» дээп.

Чадаана эмнелгезиниң дүрген дуза чедирер черинге кээримге, дораан-на шинчиди, хан базыышкыны 200 ашкан, хораннанганым шын болду. Дораан-на эмнер сыкыртып, кустурар хемчээп ап эгеледилер. Ол аразында эмнелгениң кол эмчизи Аркадий Александрович Начын база чедип келди. Ол бүгүнү чугааладым.

— Энир база ийи-даа кижи ол столоваядан чемненгеш, аараан дугайында хомудап келген чүве — деп бадыткады.

Эмчилерниң сагыш човангыр дузазының ачызында эмчиге шак-шагы-биле чыткаш, чүгээртеп келдим.

Кандыг-даа дириг амытанның черлерни санэпидстанцияның киржилгези-биле хораннаар ужурлуг болгай, ол столоваяны санэпидстанция хораннаан, та боттары хораннаан чүве.

Мээң бүдүн хүн иштинде чидирген үе-шагымны кадыкшылымга, ал-мага-ботка чедирген когаралымны эгитсин. Бир эвес буруузун билинмес болза, мен суд дамчыштыр негелде кылып болур мен. Бо хоранныг столовая дугайында Чадаананың хоорай чагыргазы дарый хемчегден алза эки бооор.

Малон МОНГУШ.

Прогресс аттыг өөредилге төвү бөрт даараар мергежилге кичээлдерниң январь 12-де 14.00 шакта;

бичии бүдүрүлгелерниң бухгалтерлерин белеткээр кичээлдерниң январь 17-де эгелээрин дыңнадып тур.

Секретарь-херек эмгелекчизи, аъш-чем белеткээр, чүң ээрер мергежилдерге база тыва дылга чугаалап өөредир бөлүктерже немей чыылда чоруп турар.

Бедик мергежилдиг мал эмчизи азырал амытаннарга эмчи дузазын база көргүзүп турар. Телефону 3-56-64.

«ПРОГРЕСС» өөредилге төвү.

Александр Сүгүевич Иргиттиң 1978 чылдың январь 14-те Кызылдың автошколазын дооскаңының дугайында чолаачының ВС № 09369 дугаарлыг шынзылга бижии читкенин барымдаалааш, ону күш чок болдурар.

Төрүттүнген хүнүңер-биле!

Декабрь 28—бистиң ынак ававыс Серемаа Дамдыновна **САЛЧАКТЫҢ** төрүттүнген хүнү. Ол Хандагайтының уруглар садында хүндүткелдиг кырган-ава болуп, 20 ажыг чылдарның дургузунда ажылдап чоруур. Ол-ла хевээр омак-сергек, дузааргак ававыстың 53 харлааны-биле холбаштыр дараазында одуругларны аңаа бараалгаттывыс.

Амыдырал, ажыл-үүлээ чаяаттынган
Ажы-төлге эриг баарлыг, эргим не —
Ававыс сээн чырык черге төрүттүнген
Алдын хүнүң-биле байыр, изиг байыр!
Чылыг, чаагай сеткилиңге,
Чымчак холуң чассыдыыңга
Оолдарың, кыстарың чүрээ пөкпес.
Оларның ажы-төлү таалап ханмас!

Уругларының ачазы, уруглары, оолдары, күдээлери, уругларының уруглары Очураш, Айлаң, Чаагай, Долаана, Күдер, Найдан, Начын, бээ Молдурга Салчак.

Бистиң ававыс **Алдын-кыс Шалдан-Хунаевна МОНГУШ** даарта 55 харлаар. Ол Чөөн-Хемчик кожууннуң Шеми сумузунда чурттап, ажылдап чоруур. Хөй чылдар дургузунда Шеми ортумак школазынга эге класстарга башкылаап, амгы үеде хүндүлүг дыштанылгада. 5 уругларның ынак иези, 8 чаштарның эргим кырган-авазы. Төрүттүнген хүнүн таварыштыр ававыска каң дег кадыкшылды, аас-кежиин күзеп тур бис.

Өөнүң ээзи Дармажап Чамыянович база уруглары.

Бистиң эргим ынак ада-иевис Вера Норбуевна болгаш **Сергей Шашкоевич ЧАЙБАРЛАР** 1994 чылдың декабрь 28-29 хүннеринде 45 харлаарлар. Олар Тес-Хем кожууннуң Чыргаланды сумузунда ажылдап, чурттап чоруурлар. Ада-иевис болза 6 уругнуң буянныг ачазы болгаш авазы, бичии чаштарның кырган-иези, кырган-адазы. Ада-иевистиң төрүттүнген хүнүн таварыштыр оларга чүректиң ханызындан изиг байырны чедирип, каң дег кадыкшылды, ажыл-ижинге чедиишкиннерни, амыдырал-чуртталгазынга аас-кежиин күзеп тур бис.

Уруглары Айдың, Айлаң, Ай-Суу, Алдынай, Айгуля, Арина, кенни Алзимаа, оглунуң оглу Чаяп.

Чарлалдар бюрозу

БЕЛЕТКЕЛ КУРСТАРЫНЧЕ ЧАЛАП ТУР

Кызылдың күрүнениң башкы институду 11 классты болгаш школа дооскан аныяктарны математика, физика база орус дыл болгаш литература талазы-биле дээди өөредилге черлеринге өөренип кирериниң 5 ай хуусаалыг белеткел курстарынче чалап тур. Шилип алыышкын комиссиязы 1995 чылдың январь 9-10 хүннеринде эртенгиниң 9 шактан эгелеп, 202 дугаар аудиторияга ажылдаар.

5 айларда өөрениириниң ниити өртээ 960000 рубль болур. Хууда кижилер азы районнарның улус өөредилге килдистери өөредилге өртээн туда азы шилчидилге-биле төлеп болур. Агар саны: КХЭ «Салгал биче бүдүрүлге» р/с 609440 Тыва чээли комбанк МФО эргизи 264181 МФО чаазы 4394729 к/с 700161629.

«СЕЛЕНДЖА» деп магазин:

уруглар трикотажтарын, майкаларны, футболкаларны, уктар болгаш думчук аржыыл кылыгларын;

оолдарга 30-ден 38-ке чедир дугаарлыг школа костюмнерин;

уругларга 30-ден 34 дугаарга чедир трикотаж костюмнерни;

52-ден 58 дугаарга чедир херээжен рейтузаларны;

46-дан 50 дугаарга чедир херээжен чылыг панталоннарны;

аяктарны, рассадалар олуртур бичии саваларны;

эр, херээжен улустарның, уругларның механиктиг шактарын садып турар.

Магазинниң адрези: Кызыл хоорай: Бухтуев кудумчузу, 1, «Аэрофлот агентствозу» деп автобус **доктаар чер чаны. Магазин 9 шактан 17 шакка чедир ажылдап турар.**

«ШЫН» СОЛУННУ ДАМЧЫШТЫР

Тимофей Степанович Самороковтуң мөчээнинге холбаштыр боттарының кажыдалдарын биске илергейлеп, оңу сөөлгү орукче үдээринге киржип, бистиң ажыг-шүжүүвүстү үлешкен Кара-Хаак суурнуң чурттакчыларынга, ында суму чагыргазынга, «Тыва хлеб продукт» акционерлиг ниитилелдиң, Кара-Хаак школазының, респотребсоюзтуң коллективтеринге, эш-өөрлеривиске, таныштарывыска чүректиң ханызындан өөрүп четтиргенивисти «Шынны» дамчыштыр илергейлеп тур бис.

Самороковтарның өг-бүлези.

«Тываның аныяктары» солуннуң редактору Артур Ойнаар-оолович Хертектиң авазы
Сеңмит Болукаевна
ХЕРТЕКТИҢ
хенертен мөчээни-биле холбаштыр «Тываның аныяктары» солуннуң редакция коллективи ооң чоок кижилеринге болгаш дөргүл-төрелдеринге ханы кажыдалды илергейлеп тур.

«Тываның аныяктары» солуннуң редактору Артур Ойнаар-оолович Хертектиң авазы
Сеңмит Болукаевна
ХЕРТЕКТИҢ
мөчээни-биле холбаштыр «Шын» солуннуң коллективи ооң чоок кижилеринге болгаш төрелдеринге ханы кажыдалды илергейлеп тур.

Эрзин кожууннуң чагыргазы кожууннуң чагырга даргазының оралакчызы Мерген Олегович Намдарааның авазы
Монгуш Маскыржаповна
НАМДАРААНЫҢ
аар болгаш үр аарааныының соонда мөчээнин дыңнатпышаан, ооң төрелдеринге болгаш чоок кижилеринге ханы кажыдалын илергейлеп тур.

Кызыл хоорай. Красноармейская, 100 Индекс 667000
АГАР САНЫ: «Тыва соцбанк» № 363505

Тургузукчулары: ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ДЭЭДИ ХУРАЛЫ, ЧАЗАА БОЛГАШ СОЛУННУҢ КОЛЛЕКТИВИ
Кол редактор
В. Ф. ЧАДАМБА

РЕДАКЦИЯ КОЛЛЕГИЯЗЫ: Н. С. Базыр (кол редакторнуң оралакчызы), А. Б. Монгуш, М. М. Саая (кол редакторнуң оралакчызы), Н. С. Эрген, (харыысалгалыг секретарь).
РЕДАКЦИЯНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ:
Кол редактор — 3-43-34; келген кижилер хүлээп алыр чер — 3-34-26; кол редакторнуң оралакчылары — 3-33-91; 3-34-17; харыысалгалыг секретарь — 3-34-92; оралакчылары — 3-45-93.

КИЛДИСТЕР: ниитилел амыдыралы — 3-34-19 3-34-98; үлетпүр — 3-34-49; 3-36-73; көдээ ажыл-агый 3-36-82, 3-34-57, культура, өөредилге болгаш чогаал — 3-39-15, медээлер болгаш спорт — 3-37-11, очулга — 3-34-39; 3-34-93; чагаа — 3-39-03, корректорлар — 3-41-23; үндүрүкчүлер — 2-27-41; солун келбейн барганда — 3-57-92, 3-14-94; бухгалтерия 3-41-16.

Солун Россия Федерациязының Парлалга болгаш массалыг информация чепсектериниң талазы-биле хоойлужудулгазының сагылдазынга контроль болгаш бүрүткелиниң Тыва девискээр эргелелинде бүрүткеттинген.
Бүрүткеттинген дугаары — Т-00007
Солунда парлаттынган материалдарның авторларының бодалдары редакцияның туружу-биле дүүшпейн барып болур. Айыттынган саннары болгаш өске-даа фактыларның шынныгының дыңнадыглары дээш авторлар боттары харыысалгалыг.

Тыва Республиканың Парлалга болгаш информация талазы-биле Күрүне комитединиң типографиязы: Кызыл, Щетинкин болгаш Кравченко кудумчузу, бажың № 1

Солун неделяда 5 катап үнер. Хемчээли 2 парлалга амазы. Тиражы—14596. Индекс 54240. Чагыг № 35 — 267.